

NEKA PITANJA RANOG NEOLITIKA ISTOČNOG JADRANA

BRUNISLAV MARIJANOVIĆ
Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra krešimira IV. 2
HR 23000 Zadar

UDK:903'(497.5 Istočni Jadran)"634"
903.4(497.5 Istočni Jadran)"634"
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno / Received: 2006-12-18

U članku se razmatra problematika ranog neolitika na području istočnog Jadrana u kontekstu rezultata novih arheoloških iskopavanja u Dalmaciji. Autor kritički valorizira ranije hipoteze o naravi i modelima neolitizacije, a posebice podatke na kojima su temeljeni. U tom je kontekstu osobito kritički razmotrena vjerodostojnost stratigrafskih podataka iz Škarinog samograda i Gudnje, pouzdanost i kvaliteta bioarheoloških podataka s istih nalazišta, sigurnost radiokarbonskih datuma iz Škarinog samograda, Gudnje, Pokrovnika i Gospodske pećine, te obrazloženi razlozi zbog kojih podatci s tih nalazišta nemaju veliku znanstvenu vrijednost pri rješavanju temeljnih pitanja ranog neolitika na području istočnog Jadrana. Problematiku ranog neolitika toga područja autor razmatra u suodnosu prema njegovim ambijentalnim svojstvima, te odbacuje sve hipoteze koje generaliziraju vremensku prednost stočarske nad poljodjelskom komponentom u privredi ranoneolitičkih zajednica, a isto tako i sve hipoteze koje neolitizaciju istočnog Jadrana interpretiraju primarno kroz različite oblike doseljavanja i useljavanja zajednica s južnog dijela Balkanskog ili s Apeninskog poluotoka. Posebno je naglašen nedostatak bilo kakvih arheoloških potvrda takvog procesa, pa autor problem neolitizacije istočnog Jadrana promatra kroz različite oblike suodnosa između populacija sa susjednih područja.

KLJUČNE RIJEČI: *rani neolitik, neolitizacija, stratigrafija, kronologija, istočni Jadran, Dalmacija, Hercegovina*

Nedavno završena sustavna iskopavanja ranoneolitičkog nalazišta Crno vrilo kod Zadra u znatnoj su mjeri popunila postojeće praznine u poznavanju tog vremenskog odsjeka neolitika na istočnom Jadranu, a množinom i raznovrsnošću nalaza to se nalazište iskazuje kao jedna od najkarakterističnijih ranoneolitičkih aglomeracija na istočnom Jadranu, sa svim manifestacijama posve primjerenim jednoj društvenoj zajednici toga razdoblja prapovijesti.¹ Premda na kronološkoj i razvojnoj ljestvici nalazišta starijeg neolitika istočnog Jadrana ne pripada samom njegovu početku, ovdje ću se zadržati upravo na tim pitanjima. Tome je više razloga, a ovdje ću navesti samo nekoliko osnovnih. *Prvo*. Ta je problematika zadnjih godina ponovno izbila u sam vrh pitanja vezanih uz ovo razdoblje prapovijesti na području istočnog Jadrana, pa je prirodno da svako novo istraživanje ranog neolitika, neovisno o tome obuhvaća li sam njegov početak ili nešto mlađe vremenske i razvojne odsjeke, samo po sebi podrazumijeva uključivanje i u tu diskusiju. *Drugo*. Dosta značajan broj istraživača koji su se zadnjih godina bavili tim pitanjima, bilo kao primarnim bilo kao sekundarnim problemom u širim prostornim kontekstima, toj su problematici pristupali s različitih pozicija, pa su primjereno tome i ponuđena rješenja dosta

¹ Iskopavanja su provedena u periodu 2001-2005, a u kraćim preliminarnim prilogima izneseni su neki važniji rezultati istraživanja; B. MARIJANOVIĆ, 2001; 2002;

2002a; 2003. Cjeloviti rezultati istraživanja pripremljeni su za tisak u monografskom obliku.

divergentna, a katkad i posve suprotstavljena.² Premda su se u svojim razmatranjima oslanjali uglavnom na iste podatke za koje se obično vjeruje da bi u većoj ili manjoj mogli poslužiti pri razjašnjavanju biti procesa neolitizacije, treba ipak naglasiti da je njihov najveći dio posve posrednoga karaktera, odnosno da su preuzimani iz literature, katkad selektivno, a katkad prenaplašeno, te da je iznimno mali broj onih istraživača kojima su relevantni podatci i nalazi poznati iz autopsije, a da i ne govorim o onima koji su uopće imali priliku temeljito proučiti nalazišta na koja se u svojim razmatranjima pozivaju. Ta činjenica sama po sebi i ne bi bila osobito važna kad se u značajnom broju ne bi radilo o podacima čija je vjerodostojnost problematična, zbog čega ne mogu predstavljati pouzdan oslonac za izvođenje dalekosežnih zaključaka. Naime, neki podatci potječu s dosta starih iskopavanja vođenih u okolnostima koje nisu osiguravale ni prijeko potreban minimum sigurnosti u njihovu znanstvenu kvalitetu, a kako ni dokumentacija s tih iskopavanja nije ni iscrpna ni zadovoljavajuće kvalitete, posve je jasno da je i njihova vrijednost sama po sebi krajnje hipotetična, pa je i njihovo značenje kao temeljnih oslonaca u postavljanju daljnjih hipoteza vrlo sumnjivo. Takva su npr. iskopavanja provedena u Škarinom samogradu, nalazištu s izrazito složenom stratigrafijom ali nesigurno fiksiranom stratigrafskom slikom, s kojih postoji samo posve uopćen dnevnik, vrlo mali broj grubih terenskih skica, te ograničen fundus fotografija.³ Na to ću se nalazište vratiti kasnije. Posve je jednaka situacija i s poznatim višeslojnim nalazištem Gudnja koje je sve do nedavne monografske objave od autora i ovoga priloga široj arheološkoj javnosti bilo posve nepoznato, osim na temelju posrednih informacija malog broja onih pojedinaca koji su imali vrlo ograničen uvid u dio tamošnjih nalaza, ali cjelokupnu situaciju nisu ni sami mogli proučiti.⁴ S obzirom na to, posve je jasno da i svi zaključci, pretpostavke i hipoteze koje se pretjerano oslanjaju na takvu vrstu informacija nemaju veliku znanstvenu težinu, a u krajnjoj liniji vrlo su hipotetični. Naravno, problem postaje još ozbiljniji kada se zaključci izvedeni na temelju tih nevjerodostojnih podataka u literaturi dalje mehanički i nekritički preuzimaju kao pouzdano utvrđene činjenice i predstavljaju oslonac za široke rekonstrukcije i interpretacije. *Treće*. Kao značajan argument u rekonstrukcijama dinamike i naravi procesa neolitizacije na istočnom Jadranu redovito se uzimaju apsolutni datumi dobiveni metodom ¹⁴C koji potječu iz uzoraka s nekoliko nalazišta ranog neolitika ovoga područja, pa se slijedom tako dobivenih kronoloških odnosa izvode i zaključci ne samo o modalitetima i pravcima širenja onih pojava koje determiniraju ovo razdoblje prapovijesti, nego i dinamici i karakteru procesa neolitizacije istočnog Jadrana u cijelosti.⁵ Premda ne treba dvojiti oko značenja apsolutne kronologije, niti dovoditi u pitanje prirodu same metode, ovdje moram posebno naglasiti onu činjenicu koja se u svim dosadašnjim prilogima uglavnom zaobilazi, a koja

² C. RENFREW, 1988; J. CHAPMAN, 1988; J. CHAPMAN – J. MÜLLER 1990; J. MÜLLER, 1988; J. MÜLLER, 1988a; J. MÜLLER, 1991; J. MÜLLER, 1994; J. CHAPMAN – C. SCHWARTZ – J. TURNER – R. S. SHIEL, 1990; M. BUDJA, 1993; M. BUDJA, 1996; M. BUDJA, 1999; M. BUDJA, 2001; M. PRESTON, 2001; S. FORENBAHER – T. KAISER, 2000; B. BASS, 2003; S. FORENBAHER – T. KAISER – M. PRESTON, 2003; M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2006; D. MLEKUŽ, 2003; D. MLEKUŽ, 2005. itd.

³ Tijekom trogodišnjeg rada u Arheološkom muzeju u Splitu imao sam mogućnost iscrpno se upoznati sa svim okolnostima u kojima je iskopavanje provedeno, proučiti svu postojeću dokumentaciju i utvrditi njezinu kvalitetu, te

prostudirati cjelokupan fundus nalaza s tog nalazišta. To je osobito važno s obzirom na poznatu hipotezu J. Müllera o postojanju stupnja obilježenog isključivo monokromnom keramikom, koja se u literaturi citira kao vjerodostojna činjenica; J. MÜLLER, 1988a, 222, 233; J. MÜLLER, 1994, 124-127.

⁴ B. MARIJANOVIĆ, 2005.

⁵ J. CHAPMAN, 1988, 7; J. CHAPMAN, 1994, 143-144; J. MÜLLER, 1994, 112-113, 124-127, 182-185, 347-348; S. FORENBAHER – T. KAISER, 2000, 9 i dalje; PRESTON, M. – FORENBAHER, S. 2005, 520-521; PRESTON, M. – FORENBAHER, S. 2006, 505-506. itd. Za kritički pogled usporediti i M. BUDJA, 1993, 176-178; M. BUDJA, 1996a, 65.

je posebno važna zbog toga što se neki od tih datuma uzimaju kao ključni parametri u rekonstrukciji dinamike procesa neolitizacija i razvijanju teorijskih modela i mehanizama uključivanja jadranskog područja u širu neolitičku zajednicu jugoistočne Europe. Naime, neki su od tih datuma krajnje sumnjivi ponajprije zbog toga što su dobiveni na uzorcima s vrlo nepouzdanom stratigrafskom pozicijom jer su iskopavanja vođena nestratigrafski; potom, zbog toga što su uzorci uzimani u okolnostima koje nisu jamčile njihovu prijeko potrebu čistoću; i napokon, zbog toga što uzimanje uzoraka i njihovu uporabu za analize dijele vrlo dugi vremenski rasponi tijekom kojih su uzorci čuvani na krajnje neprikladan način. Takvi su svi datumi koji se u literaturi navode za Škarin samograd, Pokrovnik, Gospodsku pećinu i Gudnju.⁶ Datumi iz Gudnje, koje donosi J. Chapman, možda su jedan od najkarakterističnijih primjera konstrukcija koje mogu proizaći iz posvemašnjeg nepoznavanja stvarne situacije na nalazištu,⁷ a nedavno su se tome pridružili i M. Preston i S. Forenbaher.⁸ S druge strane, takvim pristupom toj se znanstvenoj metodi daje i posve drukčija uloga od one koju ona ima po naravi stvari. Naime, kronologija ima primarnu zadaću vremenski uokviriti pojedine razvojne cjeline, odnosno odrediti vremenske okvire u kojima je nastao i razvijao se pojedini oblik materijalne i duhovne kulture, u kojima se odvijao neki proces ili niz više-manje povezanih procesa, i sl., ali nikako ne može posve samostalno istraživati sam tijek događaja i njihovu prirodu, baviti se sadržajem pojedinih razvojnih cjelina, istraživati promjene proizvodnih sredstava i privrednih odnosa, promjene u materijalnoj i duhovnoj kulturi, a pogotovo se ne može baviti interpretiranjem naravi procesa i arbitrirati u njihovim varijabilnostima.⁹ U okolnostima kada je poznavanje tijeka procesa neolitizacije na ovome području još daleko od prihvatljiva rješenja, a njegovo je spoznavanje temeljna zadaća drugih znanstvenih metoda, prilično je apsurdno stajalište koje sve varijabilnosti na privrednoj, društvenoj i kulturološkoj razini sagledava na kronološkoj razini i pokušava objasniti jedino u

⁶ J. MÜLLER, 1994, 112-113, 125, 182-185, 347-348; J. CHAPMAN, 1988, 7. Autoru ovog članka poznate su sve okolnosti vezane uz sigurnost ¹⁴C datuma dobivenih iz uzoraka u Gudnji, Pokrovniku i Škarinom Samogradu. Za sigurnost uzoraka s nalazišta Pokrovnik uporediti i Z. BRUSIĆ, 2006. Datumi iz Gospodske pećine problematični su između ostalog i zbog toga što ih nije moguće sigurno povezati s arheološkim kontekstima.

⁷ Bez uvida u stratigrafiju i kulturološku sliku nalazišta, a pozivajući se na neprostudirane podatke koje je u tom smislu donio Š. Batović (Š. BATOVIĆ, 1966, 96-98), J. Chapman je za to nalazište razvio čitav kronološki sustav koji, između ostalog, uključuje i danijsku kulturu, koja kao koherentna manifestacija na tom nalazištu uopće nije zastupljena; J. CHAPMAN, 1988, 8, Fig. 2. U svojem zadnjem razmatranju problematike ranog neolitika istočnog Jadrana M. Preston i S. Forenbaher su bez ikakve osnove ustvrdili da je Gudnja jedno od ključnih nalazišta za utvrđivanje kronologije kasnog mezolitika; M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2006, 514.

⁸ Računajući sa sumnjivim datumima iz Gudnje, a bez elementarnog poznavanja stvarne situacije na nalazištu, u istu su grešku upali M. Preston i S. Forenbaher u svojim rekonstrukcijama procesa neolitizacije. Tako je Gudnja I pripisana ranom neolitiku, Gudnja II prijelazu rani/srednji neolitik, dok je Gudnja III opredijeljena u srednji neolitik

(danijska kultura); M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2005, 520-521; M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2006, 505-506. Kako stvarna stratigrafija na tom nalazištu podrazumijeva slijed: Gudnja I/rani neolitik, Gudnja II/srednji neolitik, a Gudnja III/kasni neolitik, posve je jasno da odnosi koje autori postavljaju ni stratigrafski ni vremenski ne odgovaraju stvarnoj slici na nalazištu, a to znači da su i kronološke relacije izvan svih realnih okvira. Usporediti: B. MARIJANOVIĆ, 2005.

⁹ Takva je tendencija npr. posve jasno izražena u stavu S. Forenbahera i T. Kaisera koji tvrde sljedeće: "Jedan od temeljnih preduvjeta za objašnjavanje procesa koji su oblikovali pretpovijest, kao i za razumijevanje međusobnih odnosa različitih pretpovijesnih kulturnih grupa, jest precizno poznavanje njihova vremenskog položaja i trajanja." S. FORENBAHER – T. KAISER, 2000, 9. Posve jednaku vrijednost ima J. Chapman-Müllerov model dinamike procesa neolitizacije u pojasiima od po 500 godina koji, kada je riječ o području istočnog Jadrana, nije utemeljen na pouzdanim izvorima i u dobroj mjeri predstavlja čistu konstrukciju; J. CHAPMAN – J. MÜLLER, 1990, 127-134, Fig. 1. Isti model J. Chapman je ponovio i nešto kasnije; J. CHAPMAN, 1994, 143-144; Fig. 6. Rekonstrukcije M. Prestona i S. Forenbahera najnoviji su primjer te vrste; M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2005, 520-521; M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2006, 514.

tim relacijama. To je pravocrtan i rigidno tehnicistički pristup koji ne ostavlja nikakva mjesta unutarnjoj razvojnoj dinamici i varijabilnostima determiniranim interakcijom psihosocijalnih zajednica i njihovih ambijenata, pa i onim čimbenicima koje arheološki nije moguće kontrolirati.¹⁰ Ni neolitik, a ni bilo koje drugo prapovijesno razdoblje, nisu nikakve zadane vremenske kategorije nego stupnjevi u razvoju ljudskih zajednica, čiji tijek i dinamiku nije moguće samo mehanički uklapati u postavljene sheme. *Četvrto.* Među istraživačima koji su se bavili problematikom ranog neolitika istočnog Jadrana, a posebice rekonstrukcijom mehanizama i modela neolitizacije, vrlo je malen broj onih koji su se temeljito bavili i proučavanjem njegovih ambijentalnih svojstava, a osobito varijabilnostima i ambijentalnim posebnostima uži regionalnih cjelina, te na toj osnovi pokušali razumjeti i proces tranzicije iz mezolitika u neolitik i predložiti onaj model neolitizacije koji bi bio arheološki dokumentiran, povijesno utemeljen, kulturološki konzistentan i koherentan, a istodobno u skladu s ambijentalnim svojstvima i prirodnim potencijalima prostora, njegovim komunikacijskim povezanostima s drugim područjima u svom širem okruženju i sl. Po mojem mišljenju, tek tako prostudiran i razvijen model neolitizacije mogao bi odgovarati stvarnom karakteru procesa i pružiti dosta realnu sliku svih sadržaja koji karakteriziraju inicijalni stupanj neolitika na tome području. U svim dosadašnjim razmatranjima problematike ranog neolitika, područje istočnog Jadrana i njegova zaleđa uglavnom je promatrano kao jedinstven prostor u kojemu nema ni oštrije unutarnje raščlanjenosti ni značajnijih regionalnih različitosti koje bi mogle utjecati na karakter razvoja i njegovu dinamiku, te na formiranje različitih privredno-društvenih sadržaja harmoniziranih sa specifičnostima uži regionalnih cjelina.¹¹ Međutim, nema nikakve dvojbe da su građa i reljef prostora, njegova pedološka, hidrološka, klimatološka i vegetacijska svojstva, unutarnja i vanjska komunikacijska povezanost i dr., onaj kompleks čimbenika koji determiniraju sve segmente realnog života počevši od vrste i tipa naselja, njihove disperzije i opće gustoće naseljenosti, podudarnosti i razlika između pojedinačnih naseobinskih mikrolokacija, do vrsta privrede i privrednih strategija, načina života, društvene organizacije, materijalne kulture u užem smislu i sl.¹²

Imajući u vidu navedene manjkavosti u pristupima i skicirane potrebne pravce kompatibilnih istraživanja, proučavanje ranog neolitika istočnog Jadrana i svih pitanja povezanih s tim, po mojem mišljenju, nije moguće rješavati kroz izdvajanje ili naglašavanje samo pojedinih aspekata kao što su stratigrafija, kronologija, privredna struktura i sl., nego kroz proučavanje kompleksa

¹⁰ Izvrstan primjer takvih konstrukcija je nepostojeća dvojba o mogućem sjevernojadranskom podrijetlu danijske kulture; "Budući da iz Dalmacije imamo samo četiri datuma (dva iz Pokrovnika na sjeveru, dva iz Gudnje na jugu), bilo bi prenapregnuto zaključiti da je generički danijski stil nastao na sjeveru i proširio se na jug. Umjesto toga, čini se da se danijska lončarija, za razliku od impressa, pojavila gotovo istovremeno po cijeloj regiji." M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2006, 507.

¹¹ Na tom je tragu i pristup Š. Batovića koji istočni jadranski prostor promatra manje-više kao jedinstvenu cjelinu; Š. BATOVIĆ, 1966, 11-12; Nešto kasnije isti autor donosi samo kraći i prilično uopćen pregled zemljopisnih cjelina jadranskog prostora utemeljen na strogo zemljopisnim kriterijima, bez pokušaja njihova povezivanja s razvojnim posebnostima; Š. BATOVIĆ, 1979, 474-475. J. Chapman i J. Müller su tim pitanjima pristupili s jednakom

marginalnošću; J. CHAPMAN – J. MÜLLER, 1990, 132. Istraživanja provedena u okviru projekta "Neotermalna Dalmacija" obuhvatila su samo jedan mali segment istočnog Jadrana, a i nisu bila primarno koncentrirana na problematiku neolitika; J. CHAPMAN – R. SCHIEL – Š. BATOVIĆ, 1996. Najveći iskorak u tom smislu donosi studija J. Müllera, ali su njegove opservacije, utemeljene na modelu E. S. Higgs – C. Vita-Finzi, primarno vezane uz uske gospodarske zone pojedinih nalazišta, ponajprije onih pećinskih; J. MÜLLER, 1988, 102-105; J. MÜLLER, 1994, 42 i dalje. Međutim, regionalna ambijentalna svojstva nisu jednostavan i mehanički zbroj mikrolokalnih ambijenata, nego su, naprotiv, i ti mikroregionalni ambijenti izraz širih regionalnih posebnosti.

¹² B. MARIJANOVIĆ, 2003a, 107-117. M. Louis Sfériadès je vrlo dobro i posve jasno ukazao na značenje tog kompleksa čimbenika; M. LUIS SÉFÉRIADÈS, 1993, 139 i dalje.

međusobno povezanih pitanja. U tom ću smislu ovdje izdvojiti tri osnovna kompleksa pitanja, u kojima su, razumije se, moguće i dalje raščlambe na čitav niz fino nijansiranih aspekata. To su:

1. disperzija nalazišta i prostorno-naseobinske cjeline ranog neolitika, njihov suodnos sa zemljopisnim cjelinama istočnog Jadrana, njihovim ambijentalnim svojstvima i privrednim potencijalima;
2. populacijski potencijali autohtonog mezolitičkog supstrata i njegova moguća uloga u procesu neolitizacije, s komparativnom slikom stratigrafskih, naseobinskih i privrednih pokazatelja na mezolitičkim i ranoneolitičkim nalazištima;
3. rekonstruiranje i interpretiranje razvojnih procesa s komparativnim kronološkim odnosima.

U kontekstu skiciranih kompleksa pitanja vezanih za problematiku ranog neolitika, po mojem mišljenju, vrlo je instruktivna već i sama disperzija nalazišta koja pripadaju tom njegovom vremenskom odsjeku. Naime, na čitavom području istočnog Jadrana, a to znači na samom obalnom pojasu i otocima, te zaobalnom prostoru koji prema zemljopisnim kriterijima čini njegov integralni dio, danas je poznato oko 40 sigurnih ranoneolitičkih nalazišta, ali se tom broju obično pridružuje još nekoliko lokaliteta s kojih potječu nalazi impresso keramike, pa se na taj način dolazi do aproksimativnih 45 nalazišta. Kako je to slika današnjeg stanja istraženosti, a ne njihov konačni broj koji će se budućim istraživanjima zasigurno povećavati, preliminarni zaključak o prilično značajnoj napučenosti jadranskog područja već na početku ovoga razdoblja ima svoje puno utemeljenje. Premda kartografski prikaz svih nalazišta ranog neolitika može stvoriti dojam o njihovoj relativno ujednačenoj disperziji uzduž čitavog Jadrana i relativno ravnomjernoj napučenosti čitavog prostora, a potom i dojam o neovisnosti te disperzije o zemljopisnim posebnostima pojedinih njegovih dijelova, pri pomnijoj analizi u njihovoj se koncentraciji posve jasno uočavaju određene pravilnosti koje upućuje na posvemašnju usklađenost s geofizičkim i ambijentalnim svojstvima jadranskog prostora. Međutim, kako ova konstatacija kod nekoga može stvoriti zabunu, treba odmah naglasiti da ta usklađenost nikako ne podrazumijeva i posvemašnju podudarnost s brojem i međusobnim odnosima regionalnih cjelina koje su na istom području izdvojene prema zemljopisnim kriterijima, jer su odstupanja od tako definiranih cjelina evidentna i u broju i u njihovim međusobnim odnosima. No, da bi to bilo posve jasno ovdje ću se samo nakratko zadržati upravo na zemljopisno definiranim regionalnim cjelinama istočnog Jadrana, koje se međusobno razlikuju s obzirom na niz razlikovnih pojedinosti: građu i prirodu postanka, odnosno morfogogenetske procese, reljef i reljefno-pejsažne elemente, vrste tla i hidrografsku sliku, odnos mora i zaobalnog prostora, unutarnju protočnosti i komunikacijsku povezanost s drugim cjelinama itd. Prema tim kriterijima, na jadranskom se prostoru izdvajaju sljedeće cjeline: 1. Tršćanski zaljev s Krasom; 2. Istra; 3. Kvarner s otocima; 4. Podvelebitski prostor; 5. Dalmacija; odnosno prostor od Ravnih Kotara do ušća Neretve; 6. južnjadranski prostor od ušća Neretve do Otrantskih vrata; 7. hercegovačko i usko crnogorsko zaleđe. Promatrana u odnosu na takvu regionalnu podjelu, pomnija analiza disperzije ranoneolitičkih nalazišta pokazuje realitete koje je moguće definirati na sljedeći način:

Prvo. U disperziji naselja ranog neolitika uzduž jadranske obale nema ravnomjernosti. Štoviše, posve se jasno izdvajaju tri prostorne cjeline u kojima su koncentrirana sva danas poznata nalazišta: prva, odnosno sjeverna cjelina, obuhvaća južni, poglavito obalni prostor Istre i kvarnerske otoke; druga ili središnja cjelina obuhvaća područje Ravnih Kotara i prominske zaravni, odnosno zadarski i šibenski prostor; i treća, odnosno južna cjelina uključuje dio srednjojadranskih otoka, obalni pojas južno od Neretve s poluotokom Pelješcem, te šire

jadransko zaleđe, posebice Hercegovinu.¹³ Pod navedenim prostornim cjelinama ranog neolitika, a i neolitika u cjelini, podrazumijevam one dijelove istočnog Jadrana koji svojim arheološkim sadržajem (koncentracijom nalazišta, vrstom i tipom naselja, vrstom privrede i oblikom privredne strategije, materijalnom kulturom u užem arheološkom smislu i sl.), te unutarnjom povezanošću i ulogom u cjelini jadranskog područja, tvore koherentne prostorno-naseobinske cjeline (karta 1).

Navedene prostorno-naseobinske cjeline nisu međusobno povezane nego su razdvojene arheološki gotovo posve praznim dijelovima jadranskog područja u kojima su ranoneolitička, a i neolitička nalazišta općenito, iznimna pojava. Prvu takvu prazninu čini kvarnerski obalni sektor i podvelebitski prostor koji su najkrševitiji dijelovi istočnog jadrana, s iznimno uskim obalnim pojasom, a nerijetko i bez njega, i izrazito visokim gorjem koje se izravno uzdiže iz obalnog pojasa, s veoma slabom unutarnjom i vanjskom protočnošću i komunikacijskom povezanošću, izrazito slabom hidrografskom mrežom, nepovoljnim klimatskim prilikama i sl. Premda je u strogo zemljopisnom smislu skupina velikih otoka – Krk, Cres, Lošinj – integralni do kvarnerskog sektora, činjenica je da oni svojim položajem puno više gravitiraju Istri, što posebice vrijedi za vanjske otoke Cres i Lošinj, a preko njih i Krk, pa je posve prirodno da i čine dio te prostorno-naseobinske cjeline ranog neolitika.

Drugu prazninu označava obalni dio splitsko-trogirskog i čitav podbiokovski prostor do ušća rijeke Neretve. Ne računajući jednu biokovsku pećinu kod Omiša – pećina u Jasenicama – i jedno potencijalno nalazište na otvorenom na području Makarske, na tome njegovu dijelu nema nalazišta ni ranog, a ni kasnijih stupnjeva neolitika, a izgledi da se ta situacija u budućnosti promijene više su nego minimalni. Osim toga, vrlo je upitno može li se tim nalazištima uopće pripisati naseobinski karakter. Posve je sigurno da naseobinski karakter nema ni pećina s nalazima *impresso* keramike na Klisu – Krčina – a vrlo vjerojatno ni novoistraživano pećinsko nalazište kod Biska – pećina Zemunica. Razlozi koji taj dio jadranskog prostora čine gotovo posve pustim posve su jednaki onima u kvarnersko-povelebitskom dijelu. Naime, s iznimkom kaštelanskog prostora, poslije Kvarnera to je najreljefniji dio Hrvatskoga primorja s uskim pojasom kopnenog primorja ograničena priobalnim gorjima koja se posebice u podbiokovskom dijelu uzdižu izravno s obale i oštro ga odvajaju od krške Zagore. Prema zemljopisnim kriterijima integralni dio toga prostora čini i skupina velikih srednjodalmatinskih otoka. Međutim, na onim u unutarnjem dijelu akvatorija – Brač i Šolta – nema nikakvih tragova neolitika, dok oni pučinski – Hvar i Korčula – zahvaljujući svojoj povezanosti s Pelješcem gravitiraju južnom Jadranu i u prostorno-naseobinskom smislu čine njegov integralni dio.

Takva disperzija nalazišta, odnosno njihova koncentracija u tri prostorne cjeline, nije slučajna nego je izravno povezana s građom, reljefom i općim izgledom istočnog Jadrana, raznovrsnošću njegovih oblika i bitnim razlikama krajolika, unutarnjom povezanošću, a

¹³ Drugi autori toj podjeli pristupaju na drukčiji način. Svoju prostornu podjelu istočnog Jadrana u ranom neolitiku Š. Batović postavlja na sasvim drukčiju osnovu u kojoj najvažniji kriterij predstavlja učestalost uporabe školjki pri izvođenju ukrasa, pa u tom kontekstu izdvaja dvije prostorne cjeline: jednu neposredno uz morsku obalu (Cres, Lošinj, Krk, okolica Trsta, Nin i Smilčić), a drugu vezuje uz unutrašnjost (Zelena pećina, Crvena stijena, Škarin samograd); Š. BATOVIĆ, 1965a, 36. J. Müller izdvaja čak 9 prostornih cjelina ranog neolitika: 1) tršćansko područje, 2) Istru, 3) kvarnerske otoke, 4) Ravne Kotare, 5) Zagoru i

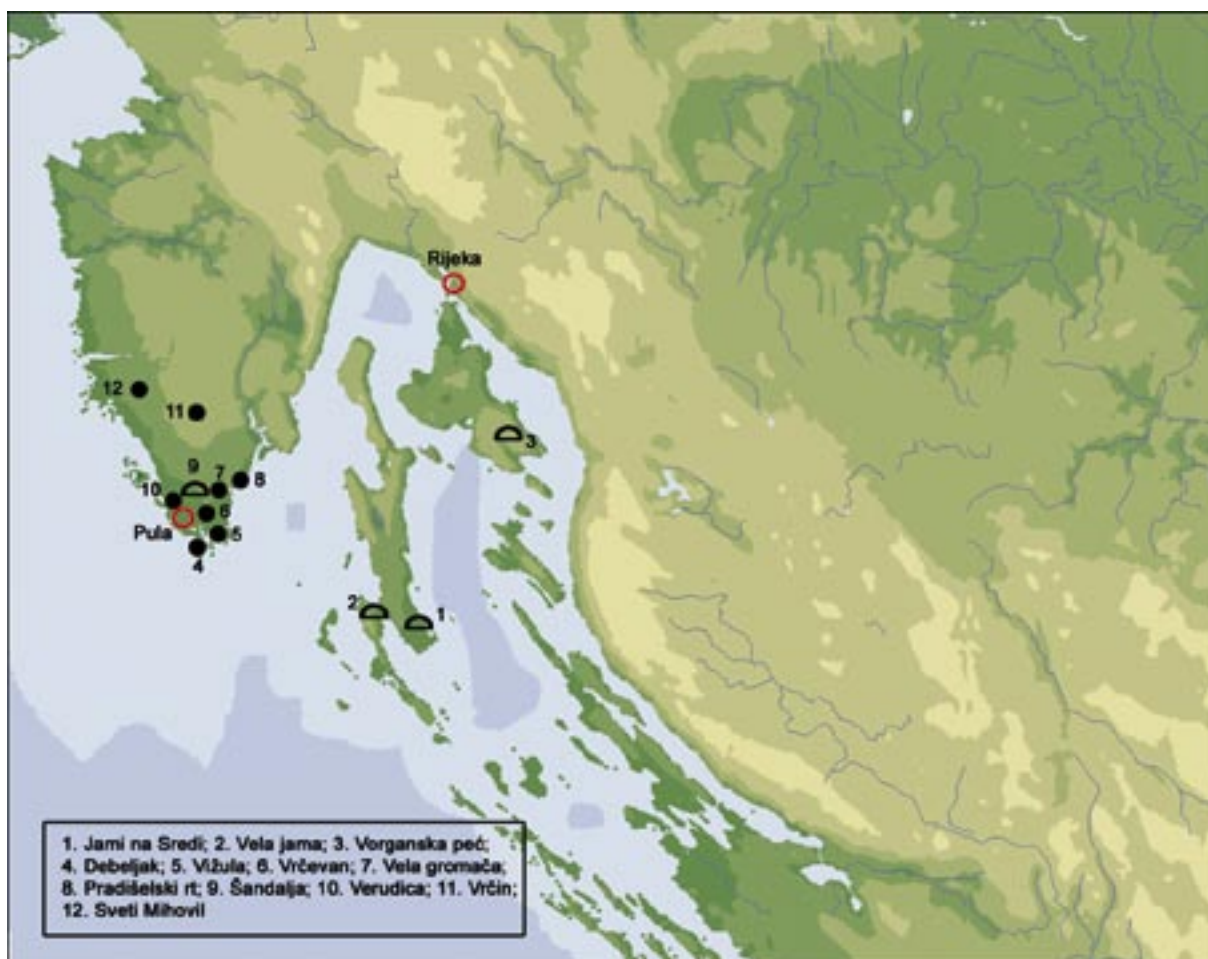
Krku, 6) Hercegovinu, 7) Mati u Albaniji, 8) središnju Bosnu i 9) dalmatinske otoke; J. MÜLLER, 1988, 102-103, Fig. 1. Podjela je vrlo usitnjena, a kriteriji na kojima je utemeljena (tip tla, geomorfologija, godišnji prosjek padalina, prosječna sijećanjska temperatura i sl.) nisu dosljedno provedeni. Osim toga, promatrani u kulturološkom smislu, nalazi *impresso* keramike iz Obra I ne mogu biti osnova za izdvajanje posebne cjeline jer oni tamo ne pripadaju nikakvoj samostalnoj *impresso* kulturi nego čine jednu od komponenata koja kratko vrijeme participira u kulturnoj slici njihova najstarijeg stratuma.

Karta 1. Prostorno-naseobinske cjeline ranog neolitika

Map 1. Settlement areas of the eastern Adriatic in the Early neolithic

posebice odnosom mora i Dinarskoga gorja. Značenje toga suodnosa sasvim se dobro može razumjeti iz činjenice da su jezgre definiranih prostorno-naseobinskih cjelina ranog neolitika podudarne s tri zemljopisne regionalne cjeline – Istra, Ravni Kotari i zaleđe južnog Jadrana – čija su ambijentalna svojstva bitno drukčija od ambijentalnih svojstava ostalih regionalnih cjelina jadranskog područja. Njihove su osnovne značajke mirniji reljef, povoljan odnos mora i kopna, duboka ili relativno duboka zaobalna zona, povoljna hidrografska slika, te dobra unutarnja protočnost i komunikacijska povezanost. S druge strane, dijelovi jadranskog prostora koji svojom nenaseljenošću posve razdvajaju tri prostorno-naseobinske cjeline ranog neolitika pripadaju reljefno najdinamičnijim i najkrševitijim dijelovima istočnog Jadrana – Kvarner, podvelebitski prostor, podmosorsko-podbiokovski prostor – s vrlo uskim obalnim pojasom, te izrazito otežanom i unutarnjom i vanjskom protočnošću. Napokon, navedena koncentracija nalazišta u tri prostorno-naseobinske cjeline nije karakteristika samo ranog neolitika nego konstanta koja vrijedi tijekom čitavog trajanja tog razdoblja prapovijesti. Premda u budućim istraživanjima,

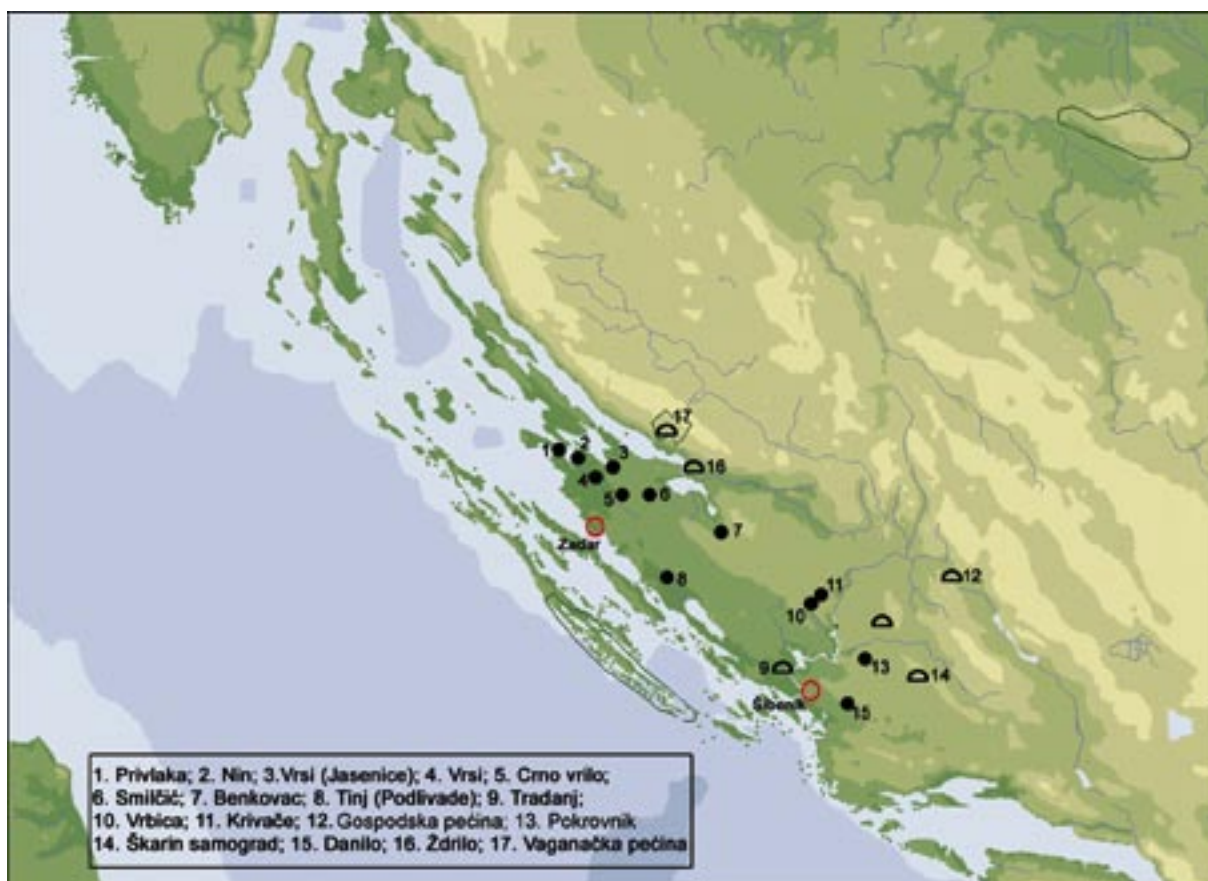

Karta 2. Sjeverna prostorno-naseobinska cjelina ranog neolitika

Map 2. Northern settlement area of the eastern Adriatic in the Early neolithic

kako sam to već naglasio, treba očekivati otkrića novih neolitičkih nalazišta, malo je vjerojatno da će se današnja slika njihove disperzije i međusobnih odnosa bitno promijeniti.

Drugo. U svakoj od izdvojenih prostornih cjelina ranog neolitika posve su različiti odnosi između otočnih nalazišta i onih na obalnom i zaobalnom dijelu prostoru. U prvoj prostornoj cjelini, na istarskom poluotoku i kvarnerskim otocima, taj je odnos daleko u korist nalazišta vezanih uz obalno i zaobalno područje. Doduše, osim Vižule i donekle Vele Gromače s kojih postoji nešto više keramičkih nalaza, sva ostala nalazišta poznata su na temelju malobrojnih ulomaka impresso keramike, pa o njihovu karakteru nije moguće izreći nikakav siguran sud. S druge strane, neka od otočnih nalazišta, kao što je Jamina Sredi, smatraju se vrlo važnim zbog mogućnosti koje pružaju za razmatranje karaktera prijelaza iz mezolitika u neolitik. No, neovisno o tomu, takav odnos naselja na otvorenom i onih u pećinama, posve je primjeren činjenici da su istarska nalazišta vrlo zgusnuto koncentrirana na južnom rubu poluotoka, odnosno njegovu reljefno najmirnijem dijelu, za razliku od otočnog krajolika koji je i građom i reljefom podudaran s kvarnerskim obalnim sektorom. Osim toga, brojčani odnosi otočnih i kopnenih nalazišta

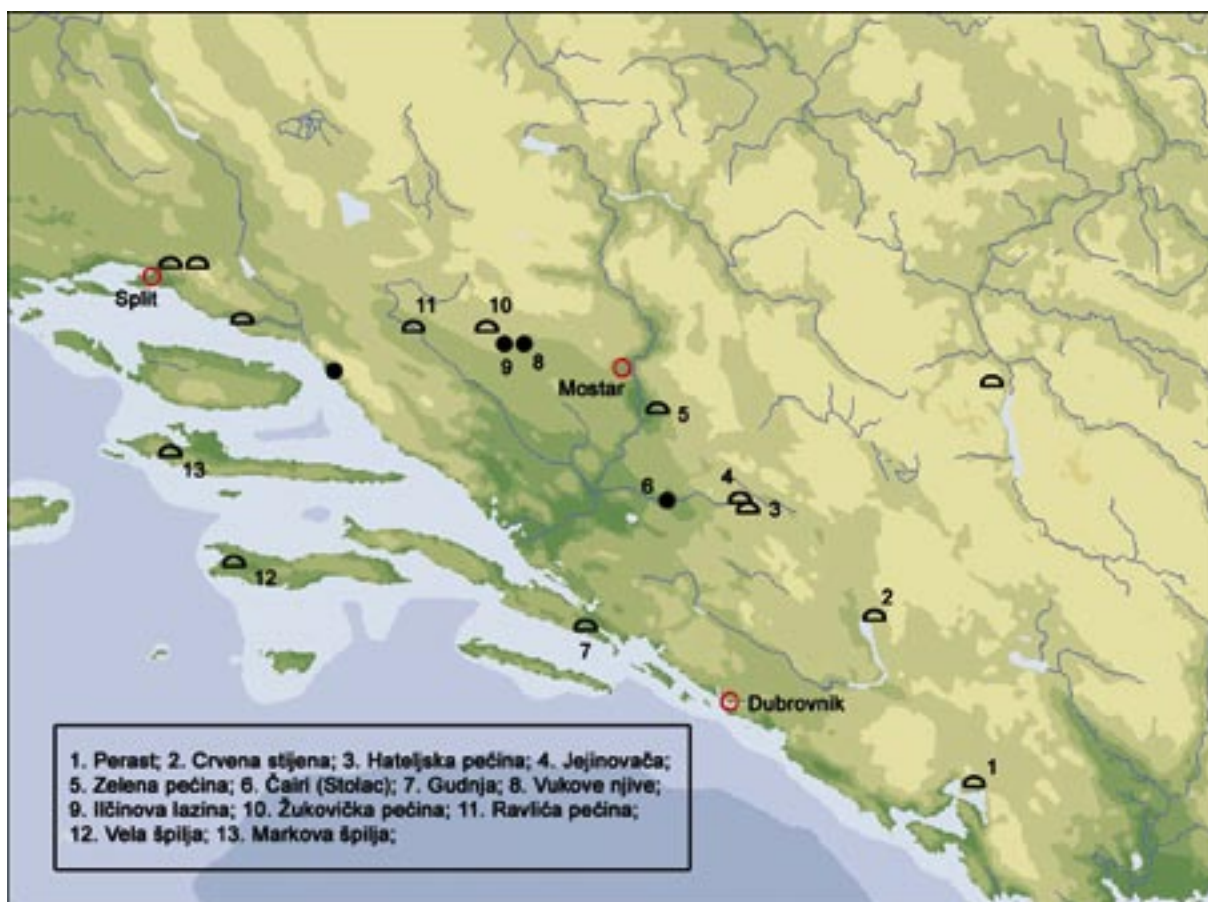

Karta 3. Središnja prostorno-naseobinska cjelina ranog neolitika

Map 3. Central settlement area of the eastern Adriatic in the Early neolithic

sugeriraju zaključak o stanovitom vrijednosnom sustavu prema kojemu su raneneolitički žitelji te prostorne cjeline procjenjivali pogodnost pojedinih njezinih dijelova s obzirom na njihove privredne potencijale. Ako je to točno, onda bi otočni dio te prostorno-naseobinske cjeline imao periferno značenje, što bi bilo i razumljivo s obzirom na činjenicu da prema strogo zemljopisnim kriterijima i nije sastavni dio istarske nego kvarnerske zemljopisne cjeline (karta 2). Međutim, takav odnos otočnih i kopnenih nalazišta u ovoj prostorno-naseobinskoj cjelini moguće je promatrati još na jedan način, uzimajući u obzir upravo zgusnutu disperziju kopnenih nalazišta na jugu Istre, te činjenicu da na tim nalazištima mahom nema ozbiljnih slojeva. Naime, u tom kontekstu ne treba posve isključiti mogućnost, u ovome trenutku hipotetičnu, da su upravo otoci onaj dio te prostorno-naseobinske cjeline s koje se jedan dio populacije premjestio na kopno. No, isto tako ne treba isključiti ni mogućnost da su južnoistarska neolitička nalazišta povezana s mezolitičkim zajednicama iz unutrašnjosti koje su se, također, mogle djelomice ili u cjelini spustiti prema njezinu jugu.

Navedeni odnos otočnih i obalnih nalazišta još je izrazitiji u drugoj prostornoj cjelini, na zadarskom i šibenskom području. Naime, u toj su prostornoj cjelini sva nalazišta vezana za

Karta 4. Južna prostorno-naseobinska cjelina ranog neolitika

Map 4. Southern settlement area of the eastern Adriatic in the Early neolithic

obalni i duboki zaobalni prostoru, dok otočnih uopće nema.¹⁴ Međutim, za razliku od istarskog prostora, nalazišta središnje prostorne cjeline nisu koncentrirana samo na manjem niti na nekom određenom njegovu dijelu, nego su relativno ujednačeno raspoređena na čitavom prostoru. S druge strane, u toj prostorno-naseobinskoj cjelini gotovo da i nema nalazišta čiji karakter nije moguće procijeniti s visokim stupnjem sigurnosti, čak i u onim slučajevima kada je njihovo poznavanje ograničeno na površinske nalaze prikupljene prilikom terenskog pregleda (karta 3).

Vrlo je zanimljiva situacija u trećoj prostornoj cjelini u kojoj su sva nalazišta s jadranskog prostora u njegovu najužem smislu vezana za otoke, uključujući tu i poluotok Pelješac koji karakteriziraju gotovo otočna ambijentalna svojstva, dok su ona s kontinentalnog prostora, u stvari, smještena duboko u hercegovačkom zaleđu. Jedinu pravu iznimku u tom pogledu čini pećina Spila kod Perasta (karta 4). U vezi s takvom disperzijom ranoneolitičkih nalazišta treba posebno naglasiti još jednu činjenicu koja se redovito zaobilazi u svim prilogima ovoj problematici,

¹⁴ Litički nalazi s dva lokaliteta na otoku Pašmanu, koje Š. Batović pripisuje neolitiku, pripadaju slučajnim nalazima i u posvemašnjem nedostatku keramičkih nalaza ne mogu se bez rezerve pripisati neolitiku. Osim toga, čak i da pripadaju

neolitiku, njihova prisutnost može biti posljedica različitih aktivnosti neolitičkih žitelja ovoga prostora; Š. BATOVIĆ, 1990, 100.

a vezana je za pećinu Odmut, kao jedno od ključnih nalazišta za procjenu karaktera i dinamike procesa neolitizacije na jadranskom području. Naime, u zemljopisnom smislu Odmut uopće ne pripada jadranskom području, štoviše ni njegovu zaleđu, nego dubokoj unutrašnjosti i jezgri kontinentalnog bloka, a i kulturološki se samo djelomice može povezati s ranim neolitikom ovoga područja.¹⁵

Treće. Budući da u navedenim prostornim cjelinama, u kojima su najvećim dijelom koncentrirana nalazišta ranog neolitika, ne postoje izrazito velike razlike u broju registriranih nalazišta, posve su jasno vidljive značajne razlike koje postoje u odnosima u kojima su zastupljena pećinska i nalazišta na otvorenom. U istarskoj cjelini odnos između tih dviju vrsta znatno je veći u korist nalazišta na otvorenom. Naime, s iznimkom Šandalje, na istarskom su kopnenom području poznata samo nalazišta na otvorenom, što je posve razumljivo s obzirom na geofizička svojstva prostora na kojemu su koncentrirana, za razliku od onih na otocima koja odreda pripadaju pećinskim nalazištima, što je isto tako posve primjereno geofizičkim svojstvima tih otoka (karta 2).

Posve je isti odnos i u drugoj prostornoj cjelini, na zadarsko-šibenskom području, gdje su nalazišta na otvorenom neusporedivo brojnija od pećinskih, pa su Ždrilo, Škarin samograd, Tradanj, a i Gospodska pećina ako ju se prihvati kao ranoneolitičko nalazište, samo iznimke koje tu dominaciju čine još uočljivijom. Dominacija nalazišta na otvorenom i ovdje je u posvemašnjem skladu s ambijentalnim svojstvima prostora koji karakterizira izrazito niska obala i blag zaobalni reljef s prostranim flišnim zonama. Taj je reljef nešto drukčiji sam u kontaktnom području Ravnih Kotara s ograncima Velebita i Promine, za koji su vezani Ždrilo, Škarin samograd i Gospodska pećina, te nešto reljefno dinamičnijem šibenskim priobalju na kojemu se nalazi Tradanj (karta 3).

Nasuprot tomu, u trećoj prostornoj cjelini ranog neolitika odnos je posve suprotan, pa su pećinska nalazišta daleko brojnija od onih na otvorenom prostoru. Uz jedno nalazište u istočnoj Hercegovini – Čairi kod Stoca¹⁶ – poznata su još samo dva nalazišta na otvorenom, oba kod Posušja u zapadnoj Hercegovini: Vukove njive i Ilčinova lazina.¹⁷ S druge strane, premda ukupan broj poznatih nalazišta nije ništa manji od njihova broja u druge dvije prostorne cjeline, jasno je vidljivo da su prostorne distance između nalazišta znatno veće nego u obje prethodne, odnosno da je njihova gustoća znatno manja, što je s obzirom na veličinu te prostorne jedinice ranog neolitika posebno zanimljiva, a rekao bih i indikativna činjenica (karta 4).

Navedeni odnosi, razumije se, nisu slučajni niti su samo jednostavna posljedica sklonosti ranoneolitičkih zajednica s pojedinih dijelova istočnog Jadrana prema jednoj od tih vrsta naselja, nego su izravna posljedica sastava i geološke građe pojedinih cjelina i morfogenetskih procesa

¹⁵ Č. MARKOVIĆ, 1985, 38-39.

¹⁶ Od ukupno 13 ranoneolitičkih nalazišta u užem zaobalnom prostoru južnog dijela Jadrana i njegova šireg zaleđa samo su Čairi kod Stoca tipično naselje na otvorenom. Zaštitno iskopavanje vodila je V. Salčić-Atanacković, a rezultati istraživanja objavljeni su u vrlo kratkom i posve sumarnom izvješću. Naselje je osnovano tijekom ranoga, a trajalo je i tijekom srednjega neolitika. Kako se u vezi s tim naseljem u literaturi donose različite informacije treba naglasiti da je plavljenjem rijeke Bregave, na čijoj je niskoj terasi bilo podignuto, naselje posve uništeno, te da nije moguće procijeniti ni njegovu veličinu, ni debljinu kulturnog sloja, a

ni stratigrafske odnose, pa opservacije V. Atanacković-Salčić ne odgovaraju situaciji na terenu koja mi je poznata na temelju osobnog uvida, a nalazi iz autopije. Na istom je mjestu postojalo i naselje brončanoga doba. V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, 1973, 16-19; V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, 1976, 25-27.

¹⁷ Nalazišta Vukove njive i Ilčinova lazina kod Posušja ne pripadaju nalazištima tipičnog naseobinskog karaktera, nego najviše odgovaraju tipu vrlo kratkotrajnih privremenih staništa povezanih sa stočarsko-lovačkom privredom; B. MARIJANOVIĆ, 1979, 5-12.

koji su oblikovali njihov izgled i stvarali prirodne uvjete u kojima zajednice ranog neolitika nisu stavljene pred alternativni izbor, nego su se u danim prirodnim okolnostima priklanjale najboljem rješenju. Štoviše, u tom bi se kontekstu, umjesto odabira najboljih, možda, moglo prije govoriti o prirodno nametnutim rješenjima. To potvrđuje i činjenica da navedeni odnosi nalazišta na otvorenom i onih u pećinama u svakoj od prostornih cjelina nisu ograničeni samo na rani, nego su konstanta za neolitik u cjelini. U stanovitom smislu, na sličan bi se način mogla promatrati i pećinska naselja i u drugim prostornim cjelinama ranog neolitika, odnosno onim njihovim dijelovima koji se u mikroambijentalnom smislu djelomice mogu uspoređivati s ambijentom južne prostorne cjeline.

Četvrto. Neovisno o pitanjima finih stratigrafskih odnosa, točnije razvojnoga i kulturnoga kontinuiteta, za sva pećinska nalazišta sa slojem ranog neolitika karakterističan je veći broj kulturnih stratuma. Gotovo da nema nijedne pećine u čijoj stratigrafiji nije zastupljeno više neolitičkih stratuma, katkad i vrlo debelih, pa i stratuma više prapovijesnih razdoblja.¹⁸ Ta činjenica govori u prilog netom istaknute vjerojatnosti o optimalnim (ili nametnutim) rješenjima na onim dijelovima istočnog Jadrana i njegova zaleđa za koje je karakteristično postojanje takvih krških fenomena. S druge strane, ona posve jasno ukazuje i na višekratnost u naseljavanju istih mikrolokacija neovisno o tomu imaju li ona ciklični, povremeni, privremeni ili neki drugi karakter. Nasuprot tomu, naselja na otvorenom iznimno rijetko sadržavaju više stratuma koji pripadaju različitim vremenskim odsjecima neolitika, a posebice su rijetka ona na kojima uz stratum ranog postoji i stratum nekog mlađeg vremenskog odsjeka neolitika.¹⁹ Samo po sebi, a za razliku od područja na kojima dominiraju pećinska nalazišta, to upućuje na zaključak da se u cikličkim ili nekoj drugoj vrsti kretanja po područjima za koja su vezana naselja na otvorenom, nije nametala ozbiljna potreba za vraćanjem i obnovom života na istim mikrolokacijama, što s druge strane znači da su i ograničenja pri izboru naseobinskih mikrolokacija neusporediva manja.

Što se tiče mezolitičkih nalazišta, odnosno mezolitičkih populacijskih potencijala, slika je, razumije se, znatno skromnija jer je broj nalazišta manji. Promatrano od juga prema sjeveru, na današnjoj razini istraženosti na području istočnog Jadrana potencijalna mezolitička osnova potvrđena je u Crvenoj stijeni, Veloj spili u Veloj Luci, špilji Kopačini na Braču, pojedinačnim nalazima s još neistraživanih nalazišta u Ravnim Kotarima, Jamina Sredi, Vorganskoj pećini, Pupićinoj pećini, Klanjćevoj peći i Podosojnoj pećini. Iz razloga koje sam ranije naveo tu se samo u širem smislu može uvrstiti i Odmut. Razumije se, to nije velik broj nalazišta, a vjerojatnost i stupanj njegova povećanja tijekom budućih istraživanja teško je procijeniti. No, i taj neveliki broj danas poznatih nalazišta nedvosmisleno potvrđuje da u vremenu koje prethodi neolitiku područje istočnog Jadrana nije ni prazan ni nenastanjen prostor, što samo po sebi postavlja i pitanje pozicije i uloge autohtonog supstrata u svim onim procesima koji označuju početak neolitika i na tom dijelu europskog prostora, a podrazumijevaju širenje, stabiliziranje i potpuno afirmiranje osnovnih inovacija obuhvaćenih pojmom "neolitički paket", sa svim daljnjim posljedicama u razvoju naseobinskih aspekata, privredno-društvenih odnosa, materijalne kulture, kulta i duhovne kulture itd. Naravno, rješavanje tog pitanja primarno je povezano s mogućnostima utvrđivanja

¹⁸ Od pećinskih nalazišta s većim brojem kulturnih stratuma ovdje navodim najznačajnija: Odmut, Crvena stijena, Hateljska pećina, Gudnja, Ravlića pećina, Markova špilja, Vela spila, Zelena pećina, Tradanj, Škarin samograd, Jamina Sredi.

¹⁹ Među nalazištima na otvorenom, slojevi različitih vremenskih odsjeka neolitika postoje samo na Čairima (Stolac), Danilu, Smilčiću i Pokrovniku. Kao što je vidljivo, samo Čairi pripadaju južnojadranskoj, dok ostala pripadaju središnjoj prostorno-naseobinskoj cjelini.

stvarnih dodira između mezolitičkih i neolitičkih zajednica ali na neke mogućnosti u stanovitoj mjeri mogu upućivati i indirektni podatci. Na pitanje odnosa mezolitičkih i neolitičkih zajednica vratit ću se kasnije, a ovdje bih se zadržao samo na nekim elementima iz prostorne disperzije. Naime, prostorna disperzija mezolitičkih nalazišta, ma kako ona malobrojna, ipak upućuju na neke zajedničke elemente s disperzijom nalazišta ranog neolitika. Tako npr. južnojadranska mezolitička nalazišta pokazuju prostorni raspored sličan onomu koji karakterizira i ranoneolitička nalazišta na istom dijelu jadranskog prostora. Vezana su za dublje jadransko zaleđe (Crvena stijena, a u širem smislu i Odmuť) s jedne, ili se nalaze na otocima (Vela spila, Kopačina), s druge strane. Prostorni raspored vrlo sličan rasporedu ranoneolitičkih naselja pokazuju i mezolitička nalazišta u sjevernom Jadranu. Ili su vezana za otoke (Jamina Sredi, Vorganska peć) ili za istarski kopneni prostor (Podosojna peć, Pupićina peć, Klanjčeva peć), s tom razlikom što su neolitička naselja zgusnuta na krajnjem južnom dijelu, dok su mezolitička smještena u unutrašnjosti Istre na znatno većim međusobnim distancama. Napokon, ako je suditi na temelju postojećih indicija, izgleda da je slična situacija i na području središnjeg Jadrana.

Što se tiče odnosa mezolitičkih i neolitičkih zajednica, odnosno pitanja participiranja autohtonog stanovništva u procesu neolitizacije, svoje sam mišljenje više puta posve jasno izrazio, a ovdje ću ga još jednom ponoviti. Autohtono mezolitičko stanovništvo čini temeljnu demografsku osnovu na kojoj su se razvile neolitičke zajednice s ovoga područja, a ukupna populacijska slika u ranom neolitiku primarna je posljedica unutarnjeg demografskog razvoja, u značajnoj mjeri povezanog s kvalitativnim promjenama u privredi i općenito drukčijim životnim okolnostima. Sve interpretacije koje taj autohtoni supstrat minoriziraju ili posve isključuju imaju vrijednost čistih spekulacija koje nisu potkrijepljene nijednim čvrstim argumentom. To je jedno pitanje. Drugo je pitanje samih mehanizama koji djeluju u procesu neolitizacije, odnosno modela prema kojemu se on odvija. O tim pitanjima i s njima povezanim drugim problemima iznesena su različita mišljenja, premda se sva temelje na podacima s istih nalazišta.

Nalazište koje u ovome kontekstu na južnojadranskom području već odavno zauzima izdvojeno mjesto svakako je Crvena stijena, prvo nalazište na kojemu je istražen sloj ranog neolitika i utvrđen njegov odnos prema onom mezolitičkom. Kao što je dobro poznato, sloj ranog neolitika (sloj III) slijedi izravno iznad mezolitičkog stratuma IVa-b.²⁰ Taj slijed važan je ponajprije zbog stratigrafskih razloga jer između mezolitičkog i ranoneolitičkog stratuma nema nikakvih pojava koje bi upućivale na mogućnost naseobinskog prekida i vremenskog hijatusa. S druge strane, taj je slijed važan i zbog razvojnoga i kulturnoga kontinuiteta koji se na tome nalazištu ponajviše očituje kroz jaku mezolitičku tradiciju u izradbi neolitičkih kremenih oruđa.²¹ Štoviše, prema podacima A. Benca, osim keramičkih nalaza, u kulturnoj slici mezolitičkog i neolitičkog sloja nema nikakvih drugih razlika, a *"u pogledu kremenog oruđa postoji sasvim siguran kontinuitet između stratuma III i stratuma IV, premda su ta oruđa u stratumu III svedena na manji broj oblika i u nekim vrstama neolitizirana."*²² U opći kontinuitet i jednu od bitnih poveznica stratuma IV i III, uključen je i istovjetan način života utemeljen na

²⁰ U kasnijoj stratigrafskoj analizi stratum IVb podijeljen je na horizonte IVb₁ i IVb₂, što u kulturnom smislu odgovara podjeli stratuma IV na faze "a", "b₁" i "b₂"; Đ. BASLER, 1975, 12-13.

²¹ A. BENAC, 1957, 22-23, 27; A. BENAC, 1975, 127-128.

²² A. BENAC, 1957, 27.

lovačkom tipu privrede, dokumentiran prisutnim taksonima.²³ Premda za istraživača nalazišta ni tada, a ni kasnije, nije bilo nikakvih dvojbi oko temeljnog opredjeljenja tih dvaju stratuma u mezolitik, odnosno rani neolitik,²⁴ stratum IVa-b bio je predmetom i drukčijih interpretacija koje su i sam početak neolitika na ovome području određivale znatno ranije i davale mu posve drukčiji smisao.²⁵

U novije vrijeme problematika odnosa stratuma IV i III ponovno je aktualizirana i to zbog podatka o prisutnosti divlje balkanske koze (*Capra hircus* L.) koji u obradi faunističkih nalaza s tog nalazišta donosi M. Malez, pa se upravo taj podatak i uzima kao jedan od ključnih argumenata u različitim interpretacijama i samog procesa neolitizacije istočnog Jadrana.²⁶ Kako se taj podatak može na različite načine citirati, a način njegova citiranja ima implikacije i na karakter interpretacije, posebice ako je citiranje ograničeno samo na mezolitički stratum, treba posebno naglasiti da je konstatacija M. Maleza dosta sumarna i ne odnosi se isključivo na stratum IV nego na sve holocenske stratume koji na tome nalazištu obuhvaćaju i slojeve III-I, odnosno vremenski raspon od ranog neolitika do brončanog doba.²⁷ S druge strane, iz podatka koji donosi M. Malez nije moguće ni izdaleka razabrati o kolikom bi se minimalnom broju jedinki moglo raditi, kakav je njihov odnos po stratimima, a posebice koliki je minimalni broj jedinki koje bi pripadale mezolitičkom sloju. Osim toga, ne smije se izgubiti iz vida ni činjenica da podatak M. Maleza uopće ne uključuje tvrdnju o udomaćenoj kozi nego više sugerira mogućnost njezine rasprostranjenosti već u ranom holocenu, a tek posljedično i mogućnost njezina domesticiranja. Do koje je mjere čitav problem moguće komplicirati pokazuje i činjenica da Đ. Basler najprije izričito tvrdi da u Crvenoj stijeni nema nikakvih indikatora koji bi ukazivali na razvoj stočarstva u bilo kojem obliku,²⁸ da bi nešto kasnije u korelacijskoj tablici kultura, klime i faune među taksonima zastupljenim već od stratuma V naveo i koze (*Capra hircus*) i ovce (*Ovis aries*).²⁹ S druge strane, posve je nejasno zbog čega bi A. Benac u istoj monografiji, a i svim svojim kasnijim razmatranjima problematike ranog neolitika, tako bitan podatak posve ignorirao. Uzimajući u obzir sve te okolnosti, moram reći da uopće nisam siguran u pouzdanost tog podatka, a

²³ "Nađene životinjske kosti pripadaju u cjelini divljim životinjama; najveći njihov broj određen je kostima jelena, a zatim se prema statističkim podacima ređaju: vepar, divokoza, divlje goveče, ris i divlja mačka. To je čista tradicija i čisto naslijeđe iz prethodnog, mezolitskog doba, s tom razlikom što je sada posve opala sakupljačka djelatnost koja je evidentna u mezolitskom dobu ovog naselja." A. BENAC, 1975, 127. Usporediti i A. BENAC, 1957, 22.

²⁴ A. BENAC, 1957, 36; A. BENAC, 1975, 129.

²⁵ Smatrajući da su sjekire izrađene od jelenova roga mogle služiti za obradu zemlje, V. Milošević je stratum IV u cjelini pripisao pretkeramičkom neolitiku, a Crvenu stijenu označio kao veznu stanicu između istočnog i zapadnog Sredozemlja; V. MILOŠEVIĆ, 1960, 331. D. Berciu je stratum IVa vezao za protoneolitik bez uporabe keramike; D. BERCIU, 1960, 16.

²⁶ Podatak o nalazima koza u Crvenoj stijeni J. Chapman i J. Müller uzimaju kao sigurnu činjenicu i promatraju kroz svoj model postupnog širenja produktivne privrede od jugoistoka prema severozapodu, a smatraju ih plijenom lovaca-skupljača iz zaleđa, koji su lovili udomaćene koze obalnih stočara; J. CHAPMAN – J. MÜLLER, 1990,

132. Isti podatak M. Budja interpretira kao domestikate u mezolitskom kontekstu koji dokazuju regionalni razvoj stočarstva tijekom kasnog mezolitika; M. BUDJA, 1996, 66. Kako autor istodobno ostavlja i mogućnost postojanja ostataka domaće svinje, treba upozoriti na izvorno izvješće I. Rakoveca: "U V. sloju nađen je samo lijevi M_3 , a iz VI. sloja su bila iskopana tri fragmenta lijeve gornje čeljusti. U pogledu mogućnosti da bi ostaci iz V. sloja i možda još VI. sloja mogli pripadati pripitomljenoj svinji, utvrđujem da lijevi M_3 iz V. sloja zbog oštećenosti uopšte ne može doći u obzir za kompariranje. Za oba lijeva M_3 iz VI. sloja, koji su smješteni u fragmentarno sačuvanim čeljustima, može se reći da njihove dužine i širine spadaju isto tako u varijacijsku širinu domaće kao i divlje svinje." I. RAKOVEC, 1958, 69.

²⁷ "Ostaci balkanske koze (*Capra hircus* L.) sakupljeni su u svim holocenskim stratimima (I – IV). To upućuje da je ta životinja već vrlo rano bila domesticirana i rasprostranjena u ranom holocenu na području jugoistočne Europe." M. MALEZ, 1975, 160.

²⁸ Đ. BASLER, 1975, 18.

²⁹ Đ. BASLER, 1983, T. 4.

posebice njegovu implikativnost u rješavanje problema tranzicije mezolitika u neolitik toga područja. Štoviše, čak i s posve afirmativnim pristupom podatku M. Maleza problem prijelaza iz mezolitika u neolitik ne dobiva bitno drukčiji smisao jer još uvijek ne implicira siguran zaključak o postojanju malih središta rane domestikacije u tome dijelu jugoistočne Europe, nego implikacije koje proizlaze iz citiranog podatka zadržava samo na razini hipoteze koja u ovome trenutku nema potvrdu i na drugim nalazištima. S druge strane, eventualna prisutnost pojedinačnih primjeraka čak i udomačenih koza još uvijek ne podrazumijeva i njihov kontroliran uzgoj s postojanjem stada, jer bi i u Crvenu stijenu, a i na bilo koje drugo nalazište s područja istočnog Jadrana i njegova zaleđa, mogle dospjeti na vrlo različite načine. Poseban je problem kakve bi mehanizme i modele u tom kontekstu bilo moguće uzeti u obzir. Teorijski gledano mogućnosti su dosta široke (slučajna udomačenost, ulov udomačenih primjeraka, neki oblici razmjene i sl.), ali držim da bi svaki takav eventualni primjer trebalo razmatrati pojedinačno, a ne na općoj razini,³⁰ pri čemu bi bilo prijeko potrebno izbjeći čiste spekulacije i zadržati se u okvirima činjenica.³¹ U svakom slučaju, u ovome trenutku treba biti obazriv prema postojanju eventualnih "domestikata u mezolitičkom kontekstu".³²

Drugo nalazište koje se u kontekstu ove problematike redovito uzima u razmatranje – pećina Odmuť – kako sam to već prethodno naglasio, uopće ne pripada jadranskom području nego dubokoj kontinentalnoj unutrašnjosti. Osnovni stratigrafski slijed u Odmutu podudaran je sa stratigrafijom Crvene stijene. Kao što je poznato, najstariji stratum toga nalazišta (stratum Ia-b) pripada mezolitiku, iza kojeg slijedi sloj ranog neolitika (stratum IIa-b).³³ Međutim, stratum II nije kulturno jedinstven, jer su keramički nalazi iz njegova starijeg dijela (IIa) povezani sa starčevačkim krugom,³⁴ dok oni iz mlađeg (stratum IIb) imaju sva obilježja impresso keramike.³⁵ Premda se u izvješću istraživača to pitanje ne postavlja, ta činjenica ipak ostavlja otvoren problem kontinuiranosti u korištenju pećine tijekom ranog neolitika, a to bitno otežava raspravu o odnosu mezolitičkog supstrata i ranoneolitičkih zajednica južnog Jadrana. S obzirom na to da taj problem na temelju raspoloživih podataka nije moguće razriješiti, ovdje se mogu uzeti u obzir druge dvije činjenice čija vrijednost nije zanemariva. Jedna je vezana uz kremene artefakte koji dopuštaju kontinuitet između stratuma I i II, budući da ona iz neolitičkog stratuma karakterizira očigledna mezolitička tradicijama u oblicima i tehnici izradbe.³⁶ Druga je, pak, činjenica povezana s privrednim aspektima mezolitičkih i ranoneolitičkih zajednica budući da taksonomski skupovi iz mezolitičkog i neolitičkog stratuma pokazuju visok stupanj podudarnosti.³⁷ U tom je kontekstu

³⁰ M. ZVELEBIL, 1995, 119; M. BUDJA, 1996; M. BUDJA, 1996a, 61–69.

³¹ Takvog je karaktera pretpostavka J. Chapmana i J. Müllera koja ne uzima u obzir ni prostorne distance prema obalnim nalazištima, kao ni činjenicu da obalna nalazišta s dokazano udomačenim vrstama, a koja bi kronološki korespondirala s tim stratumom Crvene stijene, uopće nisu poznata; "n the Montenegrin interior, local groups also hunted goats, probably derived from coastal herders, before the former adopted domestication." J. CHAPMAN – J. MÜLLER, 1990, 132.

³² M. BUDJA, 1996a, 66.

³³ Č. MARKOVIĆ, 1974; 7-8; Č. MARKOVIĆ, 1985, 34-36.

³⁴ Č. MARKOVIĆ, 1985, 38, T. XXI, 1-6.

³⁵ *Ibid.*, T. XXIII, 1-7.

³⁶ "Sileksna industrija starije faze oblicima se vezuje za mezolitske tradicije iz stratuma Odmuť I. Uglavnom se radi o odbicima – lamelama sa jednim ili dva udubljena, strugačima kružna oblika i mikrolitima – malim nožićima trougaonog ili trapezoidnog presjeka sa retušom duž jedne ili obje bočne ivice." Č. MARKOVIĆ, 1985, 39.

³⁷ Prema D. Srejoviću, stratum I u cjelini karakterizira dominacija kozoroga zastupljenog s 65%, a potom jelena s 25% ukupne količine nalaza. Svi ostali taksoni (divlja svinja, medvjed, jelen, divlja koza, divlja mačka) zastupljeni su minimalnim vrijednostima. Manje razlike postoje u strukturi stratuma Ia i Ib. Nalazi dabra, vuka, lisice i risa vezani su samo uz stariji, a divljeg goveda samo uz mlađi dio tog stratuma. Riblji ostatci zastupljeni su ravnomjerno u oba dijela stratuma; D. SREJOVIĆ, 1974, 3.

vrlo važno što u stratumu II, unatoč prisutnosti udomaćenih vrsta, udio divljih nije dramatično opao, a i njihova je struktura tek minimalno izmijenjena.³⁸ Slijedom takvih odnosa nema nikakve sumnje da je riječ o privrednom kontinuitetu koji se i u ranom neolitiku tog nalazišta očituje u daljnoj dominaciji tradicionalnog mezolitičkog tipa privrede s lovačkom komponentom kao temeljnom i stočarskom komponentom kao posve sekundarnom granom. Promatrani sami za sebe takvi odnosi privrednih grana u stratumu II mogli bi se interpretirati na različite načine, a vjerojatno bi najprivlačnija bila ideja da njihovoj posvemašnjoj primjernosti upravo tranziciji iz mezolitika i samom početku neolitika. Međutim, uspoređeni s odnosima ustanovljenim u stratumima III (srednji neolitik)³⁹ i IV (mlađi neolitik),⁴⁰ s gotovo identičnim vrijednostima, i odnosi u stratumu II dobivaju nešto drukčiji smisao. Naime, kako se zastupljenost udomaćenih životinja bitno povećava tek na kraju neolitika, ali je i tada postotak njihove zastupljenosti upola manji od onoga u kojem su zastupljene divlje, očigledno je da ni odnosi u privrednoj slici Odmuta II nisu privremeni niti su samo puka posljedica tek početnih koraka u prijelazu na produktivnu privredu, nego se očituju kao poseban tip privrede karakterističan za to nalazište tijekom čitavog neolitika.

Što uvjetuje takvu privrednu strukturu i međusobne odnose temeljnih postulata neolitičke privrede na tome nalazištu? Odgovor je, držim, posve jasan. Naime, takav tip neolitičke privrede i neolitika općenito može biti uvjetovan isključivo objektivnim prirodnim odlikama i ambijentalnim svojstvima prostora koje determiniraju i vrste i tip privrednih aktivnosti, a i način života u cjelini. Drugim riječima, ako bi se za rani neolitik Odmuta i moglo ustvrditi da je privredna struktura s dominacijom tradicionalnog mezolitičkog tipa privrede određena njegovom vremenskom pozicijom, tradicionalizmom ili pak konzervativizmom, zaostajanjem u tempu usvajanja i afirmiranja drugih segmenata "neolitičkog paketa", to za slojeve srednjeg, a pogotovo mlađeg neolitika nije moguće tvrditi. S obzirom na položaj naselja, reljefnost i geomorfološke odlike ne samo njegova užeg okruženja nego i čitavog tog područja smještenog duboko u jadranskom zaleđu, klimatološke prilike i vegetaciju i sl., posve je jasno da neolitičke zajednice Odmuta nisu bile u prilici afirmirati privrednu cjelinu "neolitičkog paketa" nego prakticirati samo one njezine dijelove koji su u skladu s realnim prirodnim uvjetima prostora i njegovim potencijalima. U konkretnom slučaju to znači, prije svega, oslanjanje upravo na tradicionalni lovački segment privrede kombiniran tek s ograničenom ulogom stočarske komponente, i to onim njezinim dijelom koji je moguće pomiriti s vlastitim okruženjem, čiji karakter i svojstva najbolje ilustrira i sama struktura lovnih životinja u kojoj tijekom čitavog neolitika dominiraju vrste karakteristične za šumska i planinska područja: kozorog, jelen, medvjed. Drugim riječima, rani neolitik Odmuta tipičan je primjer interaktivnog odnosa zajednice i ambijentalnih svojstava prostora u kojemu je njezino naselje bilo smješteno, a u takvoj interakciji nema mjesta nikakvim pokusima i dvojabama, nego su rješenja sama po sebi i određena i nametnuta.

³⁸ Divlje i udomaćene životinje u Odmutu II zastupljene su u omjeru 85,5% prema 14,5% u korist divljih. U strukturi divljih životinja dominira jelen s 48,3%, a potom slijede kozorog s 39,7%, divokoza s 3,6%, divlja svinja s 2,8%, medvjed i kuna 1,8%, te ptice s 1,4%. U strukturi udomaćenih najbrojnije su zastupljene ovce/koze s 57%, potom govedo s 38%, dok je domaća svinja zastupljena sa svega 3%. *Ibid.*, 40.

³⁹ Divlje i udomaćene životinje u stratumu III zastupljene su u nepromijenjenim odnosima: 86% prema 14% u korist divljih. Vrlo je slična i struktura divljih životinja: jelen 71%, kozorog 23%, - medvjed, lisica, divlja svinja 7,7%. U

strukturi udomaćenih najbrojnije su zastupljene ovce/koze s 72,6%, potom govedo s 18,3%, dok su kosti pasa, koji se sada prvi put javljaju, zastupljene na trećem mjestu s 9,1%. *Ibid.*, 40.

⁴⁰ Stanovito povećanje udjela domaćih životinja zapaža se tek u stratumu IV u kojemu su divlje životinje zastupljene sa 71%, a domaće s 29%. Bitnih promjena nema ni u strukturi lovnih životinja: jelen 72,7%, kozorog 15,5%, divlja svinja 7,7%. U strukturi udomaćenih životinja najbrojnije su zastupljene ovce/koze s 72%, slijedi domaća svinja s 22%, potom govedo s 16%, dok su kosti pasa, koji se sada prvi put javljaju, zastupljene s 9,1%. *Ibid.*, 40.

Treće nalazište relevantno za ovu problematiku jest Vela spila na Korčuli sa sukcesivno superponiranim slojevima mezolitika i ranog neolitika, čije se značenje i u kontekstu ove problematike nakon nedavne monografske objave rezultata tridesetogodišnjih iskopavanja može potpunije sagledavati.⁴¹ U tom je smislu svakako najzanimljiviji odnos mezolitičkog (slojevi faze 7) i neolitičkog stratuma (slojevi faze 6) koji autori nisu uvijek dovoljno precizno definirali, a neka zapažanja djeluju i proturječno. Naime, govoreći o općoj stratigrafskoj situaciji istraživači pećine podvlače jasnoću odnosa između mezolitičkog i neolitičkog sloja ali inzistiraju na kontinuitetu naseljavanja pećine.⁴² Međutim, kada je riječ o pitanju kulturnoga kontinuiteta autori imaju drukčije mišljenje i ustraju na bitnim razlikama u kremenim artefaktima koji ne podupiru mogućnost neprekinutog kulturnog razvoja, nego naprotiv ukazuju na njegov diskontinuitet.⁴³ Kako te razlike između stratigrafskog odnosa i karaktera kulturne slike dopuštaju različite interpretacije, a ponajviše sugeriraju zaključak o potpunoj populacijskoj smjeni ili bitnoj promjeni njezine strukture, a u tome i zaključak o mogućem vanjskom porijeklu ranog neolitika, ovdje treba posebno ukazati na mogućnost, štoviše vjerojatnost, stanovita prekida u naseljavanju pećine upravo u ključnom periodu prijelaza iz mezolitika u neolitik. Naime, kako to i sami istraživači konstatiraju, fizička svojstva mezolitičkog i neolitičkog sloja bitno su različita, a u njihovom kontaktnom dijelu, posebice na sredini špilje, jasno se izdvaja jedan gotovo sterilan sloj pomiješan sa šljunkom i oblim kamenjem kojega istraživači uvjetno nazivaju "podnicom".⁴⁴ Kako je taj sloj konstatiran na dosta velikoj površini, a posebice zbog naslaga šljunka i kamenja koje nisu ništa drugo nego osipina sa stropa pećine, prekid u naseljenosti pećine čini mi se gotovo posve izvjesnim. Štoviše, prekidi u njezinu korištenju posve su vjerojatni i tijekom mezolitika, što

⁴¹ B. ČEČUK – D. RADIĆ, 2005.

⁴² U stratigrafskom smislu završetak mezolitičkog sloja istraživači opisuju na sljedeći način: "kraj ovog razvojnog stupnja označen je slojem gusto složenog kamenja veličine šake, ispod kojeg je niz vatrišta, a oko njih nailazimo na kosti uglavnom sitnih, ali i krupnih preživača te mnoštva ptica i riba (crtež 4. slojevi 7/4, 7/3, 7/2)." *Ibid.*, 57. Što se tiče odnosa mezolitičkog i ranoneolitičkog sloja istraživači konstatiraju: "Stratigrafska situacija zatečena u impresso naslagama vrlo je jasna. Nije opaženo miješanje ili probijanje slojeva, kao ni bilo kakav prekid naseljavanja. Starijem neolitiku, ovisno o kvadrantu, pripadaju naslage debljine 50 do preko 100 cm, unutar kojih razlikujemo 3 do 8 kulturnih slojeva. Neki od njih imaju i svoju unutarnju podjelu. Ni u jednom kvadrantu impresso kultura nije najstarija manifestacija, nego redovito preslojava mezolitičke slojeve." *Ibid.*, 69.

⁴³ "Smjena mezolitika i početak neolitika u Veloj spili jasno je vidljiva kada se usporede materijalne kulture oba razdoblja. Spomenuli smo kontinuitet korištenja lokaliteta, bez vidljivih prekida u naslagama, ali ne možemo izdvojiti gotovo nijedno suštinsko svojstvo koje se prenosi iz starije u mlađu fazu". *Ibid.*, 77. "Mezolitički ili stariji oblici (svi tipovi grebala, sječiva, pločice s hrptom ...) potpuno su nepoznati. Usporedba mezolitičke građe Vele spile s onom neolitičkom te s istodobnim predmetima sa Sušca pokazala je da u tipologiji oruđa praktički ne postoje dodirni elementi, a i kod načina obradbe došlo je do velikih promjena." *Ibid.*, 58 "Razvoj mezolitičkih grebala, sjekača,

strugala i ostalih predmeta ne može se pratiti u neolitičkim slojevima, a tipologija i način obradbe neolitičkog oruđa potpuno su drukčiji i nemaju dodirnih točaka s prethodnim materijalom." *Ibid.*, 70.

⁴⁴ "Zanimljivo pitanje predstavlja prijelaz između slojeva faze 7 u one faze 6, tj. iz mezolitičkih u neolitičke naslage. Početak neolitika prepoznaje se po nalazima impresso A keramike, koju smo u dovoljnoj količini našli u svim istraživanim kvadrantima. Razlika u fizičkim svojstvima naslaga nije uvijek ista. Najuočljivija je u sondi b-f x 20-24, gdje je mezolitički rastresit i šljunkovit sloj smeđih tonova preslojen kompaktnim neolitičkim vatrištima vrlo šarolika izgleda. U srednjem dijelu špilje ispod neolitika nalazimo gotovo sterilnu, izrazito crvenu zemlju, miješanu sa šljunkom i oblim kamenjem promjera desetak i više centimetara, ali i na tome su mjestu razlike fizičkih svojstava naslaga takve da ne ostavljaju mjesta sumnji." *Ibid.*, 58. "Na profilu d-e x 7, slojevi 6 i 7 pripadaju impresso neolitiku, isto kao i i sloj 8, specifičan po podnici (usporediti sa slojem 7/4, profil f-g x 5). Izgled oba spomenuta profila upućuje na mogućnost da je između mezolitika i neolitika, tijekom kraćeg vremenskog razdoblja, došlo do znatnog smanjenja intenziteta korištenja špilje, nakon čega je ponovno uslijedilo obnavljanje života. Obilježje materijalnoj kulturi tog prijelaza daju razmjerno malobrojni nalazi amorfnih mezolitičkih kremenih odbojaka, iznad kojih slijede malobrojni ulomci impresso keramike. Razlog siromaštva i slabe naseljenosti može biti povezan s poremećajem klime." *Ibid.*, 69.

dopuštaju i sami istraživači,⁴⁵ a neke karakteristične pojave u faunističkoj slici tu mogućnost čine gotovo izvjesnom.⁴⁶ Napokon, to sasvim dobro ilustrira, čini mi se, i malobrojnost mezolitičkih artefakata i njihova neujednačena distribucija u sloju (ili slojevima) mezolitika.⁴⁷ Naravno, s obzirom na tu vjerojatnost, prividni kulturni diskontinuitet između mezolitika i ranog neolitika koji se očituje kroz razlike u kremenim artefaktima, odnosno nedostatak mezolitičke tradicije kao bitne poveznice tih razdoblja i pripadajućih slojeva, postaje razumljiv sam po sebi. Naime, to više nije izraz stvarnog razvojnog diskontinuiteta, nego samo posljedica razvojnog međustupnja ostvarenog na nekom drugom mjestu u vrijeme kada Vela spilja nije bila korištena. S druge strane, time se istodobno otklanja potreba traženja mogućeg podrijetla ranog neolitika kroz populacijsku smjenu i otvaraju mogućnosti drukčijeg rješenja.

Što se tiče faunističke slike, odnosno slike privrednih aktivnosti kao važnog komparativnog elementa kasnomezolitičke i ranoneolitičke zajednice Vele spilje, s jedne, te bitne odrednice sadržaja i karaktera neolitizacije toga prostora, s druge strane, treba naglasiti visok stupanj podudarnosti s faunističkom slikom u odgovarajućim slojevima Odmuta i Crvene stijene, posebice kada je riječ o mezolitičkim stratumima, jer struktura lovnih životinja ukazuje na dominaciju vrsta karakterističnih za šumsko-planinski biotop.⁴⁸ Podatci o strukturi faune tijekom ranog neolitika izneseni su nešto sumarnije ali ne ukazuju na dramatičnu promjenu u strukturi privrede u kojoj su lovačka komponenta, a potom ribolov i prikupljanje morske faune, i nadalje vrlo važne privredne aktivnosti.⁴⁹ S druge strane, promatrana u cjelini, ambijentalna svojstva u kojima su obitali mezolitički i ranoneolitički stanovnici Vele spile nisu bitno drukčija od onih u kojima su smještena prethodno spomenuta nalazišta. Korčula je izrazito brdovit otok, posebice u svom središnjem dijelu s nadmorskim visinama između 300 i 550 m. Reljef je nešto mirniji tek u široj okolini Vele špilje, ali još uvijek izrazito brežuljkast i bez većih obradivih površina, pa se u pogledu općeg ambijenta i prirodnih potencijala iskazuje samo kao nešto umjerenije okruženje od onoga u kojemu su Odmu, Crvena stijena i Gudnja. No, to još uvijek nije polučilo bitno drukčiju strukturu privrede ranog neolitika, a po svemu sudeći ni mlađih neolitičkih perioda, što samo po sebi znači da cjelinu privrednih i kulturoloških karakteristika ranog neolitika i u Veljoj spilji oblikuju ambijentalna svojstva prostora.

⁴⁵ "Nije isključen sezonski karakter korištenja špilje, povezan uz iskorišćivanje morskih bogatstava." *Ibid.*, 57.

⁴⁶ Analizirajući faunističke nalaze iz mezolitičkog sloja S. Kužir-K. Babić-Z. Kozarić konstatiraju: "Važno je uočiti prisutnost životinjskih vrsta kojih u kasnijim razdobljima (neolitik – rano brončano doba) više nema: divlja mačka, zec, kuna i mikrosisavci. Uzimajući u obzir način života spomenutih životinjskih skupina, te su se životinje, uz lisicu posvjedočenu i u neolitiku, služile špijmom (zaklon, uzgoj legla) mimo ili usprkos povremenoj čovjekovoj nazočnosti." S. KUŽIR – K. BABIĆ – Z. KOZARIĆ, 2005, 295.

⁴⁷ B. ČEČUK – D. RADIĆ, 2005, 56-57.

⁴⁸ "Najveći broj taksonomskih skupina (sedam vrsta) utvrđen je u razdoblju mezolitika (grafikoni 2 i 3) koji je općenito najbogatiji životinjskim ostacima: jelen obični (*Cervus elaphus* L.), ovca (*Ovis aries* L.), srna (*Capreolus capreolus* L.), magarac (*Equus asinus* L.), divlja mačka (*Felis silvestris* Schr.), lisica (*Vulpes vulpes* L.), zec (*Lepus europaeus* Pall.). Od većih taksonomskih skupina, utvrđeni su nalazi *Equus* spp., *Sus* spp. i *Martes* spp., kao i oni razvrstani u skupine preživači, mali preživači, mikrosisavci te podred *Odontoceta* (kitova zubana), najvjerojatnije iz porodice *Delphinidae*." S.

KUŽIR – K. BABIĆ – Z. KOZARIĆ, 2005, 295; i dalje: "U razdoblju mezolitika nismo utvrdili kosti goveda (*Bos* spp.), niti koze (*Capra hircus* L.), dok su brojni nalazi jelena, srne i ovce." *Ibid.*, 297. Podatak o malobrojnim nalazima kostiju ovaca u sloju koji pripada mezolitiku, kako to naglašavaju i S. Kužir-K. Babić-Z. Kozarić, treba uzeti s krajnjom rezervom: "Zanimljiv je nalaz kostiju ovce iz razdoblja određenog kao mlađi neolitik. To su kosti (4 nadlaktične i 2 lopatice) koje s velikom vjerojatnošću možemo pripisati ovci koja bi, prema prijašnjim spoznajama, na ovo područje trebala stići tek u vrijeme neolitika. Stratigrafski položaj tih kostiju (sonda: jug, sloj VII/1998) ostavlja mogućnost da je njihova nazočnost u ovome sloju posljedica nepreciznog iskopavanja ili propadanja iz neolitičkog sloja (koji je neposredno iznad ovih naslaga." *Ibid.*, 297. Za aviofaunu Vele spilje usporediti; V. MALEZ, 2001, 124-129.

⁴⁹ "Zastupljenost koštanih i zubnih nalaza goveda, jelena običnog, ovce, koze i srne te skupine preživač – mali preživač, u skladu je s dosadašnjim podacima o životinjama iz razdoblja neolitika (4, 5. i 6. faza života u Veljoj spilji)" ... S. KUŽIR – K. BABIĆ – Z. KOZARIĆ, 2005, 297.

Četvrto nalazište čije se značenje u kontekstu ove problematike vrlo često navodi jest pećina Gudnja na poluotoku Pelješcu kod Stona. Međutim, unatoč tom čestom citiranju, činjenica je da sve do nedavne monografske objave njezin točan arheološki sadržaj i stratigrafski odnosi arheološkoj javnosti nisu uopće bili poznati.⁵⁰ Štoviše, u tom su se smislu iznosili vrlo različiti, a u osnovi posve netočni podatci. Zadržavajući se samo na sloju ranog neolitika, koji je na tome nalazištu i najstarija arheološka formacija, posebno ću naglasiti da je taj sloj istražen na dosta maloj površini, da je vrlo tanak (maksimalna debljina mogla je dosezati 0,30 - 0,35 m) i u cjelini siromašan nalazima, a te činjenice upućuju i na malobrojnost zajednice i na kratkotrajnost njezina zadržavanja u pećini.⁵¹ Arheološki nalazi koje je bilo moguće uzeti u obzir pri razmatranju kulturoloških aspekata ranog neolitika Gudnje ukazuju na arhaičnost koja se očituje u jednostavnosti keramografskih svojstava malobrojnih keramičkih nalaza s jedne, te mezolitičkoj tradiciji malobrojnih kremenih artefakata, s druge strane. S obzirom na to, uz svu obzirnost koju nalaže malobrojnost nalaza, može se reći da je rani neolitik Gudnje dosta blizak ranom neolitiku Crvene stijene. Možda u kronološkom smislu i ne postoji potpuna podudarnost sa slojem III Crvene stijene, ali u sadržaju kulture i njezinim najvažnijim odrednicama velike i bitne razlike gotovo da i ne postoje.⁵² Premda ću se na pitanje kronologije vratiti nešto kasnije, ovdje moram odmah naglasiti da radiokarbonski datumi, koji se u literaturi redovito navode kao jedno od bitnih vremenskih odrednica dinamike procesa neolitizacije, potječu iz posve nesigurnih konteksta i u smislu u kojemu se koriste nemaju nikakvu vrijednost.

Na žalost, o privrednim aktivnostima korisnika Gudnje nije moguće egzaktno govoriti jer su faunistički nalazi i malobrojni, a i stratigrafski, odnosno kulturno nepouzdan, pa ni oni nemaju nikakvu težinu pri rekonstrukciji privredne slike ranog neolitika jadranskog područja. Imajući u vidu stratigrafsku situaciju u Gudnji posve je nejasno na temelju koji su činjenica J. Chapman i J. Müller iznosili svoje mišljenje o strukturi zastupljenih taksona.⁵³ Jedino što u tom smislu ima stanovitu vrijednost jesu položaj pećine i ambijentalna svojstva njezina užeg i šireg okruženja koja nisu ništa drukčija od onih u kojima se nalaze i Crvena stijena i Odmu, pa se s velikim stupnjem vjerojatnosti može pretpostaviti i posve podudaran tip privrede s dominacijom lovačke komponente, a to znači i isti tip ranog neolitika oblikovanog prije svega prema ambijentalnim svojstvima prostora.

Na području središnjeg Jadrana, odnosno središnjoj prostorno-naseobinskoj cjelini ranog neolitika, postoji samo jedno nalazište koje se redovito citira pri razmatranju ove problematike: Škarin samograd kod Drniša. Zanimanje za to nalazište osobito je povećano nakon hipoteze koju je u vezi s ranoneolitičkim slojem iznio J. Müller.⁵⁴ Kao što je poznato, J. Müller je izdvojio sloj starijeg neolitika i podijelio ga na dva stupnja od kojih onaj stariji sadržava samo monokromnu keramiku.⁵⁵ S obzirom na to da se radi o nalazištu čije je iskopavanje provedeno prije gotovo pola stoljeća ali nikada nije objavljeno,⁵⁶ te da se u vezi s njegovim najstarijim slojem i drugi autori pozivaju na tezu J. Müllera, a da im stvarna situacija uopće nije poznata, ovdje ću se nešto iscrpnije zadržati na tom nalazištu i njegovoj stratigrafiji.⁵⁷ Naime, promatrana u osnovnim

⁵⁰ B. MARIJANOVIĆ, 2005.

⁵¹ *Ibid.*, 29-30.

⁵² *Ibid.*, 32.

⁵³ J. CHAPMAN – J. MÜLLER, 1990, 129-131, Tablica 1; J. MÜLLER, 1994, 65. Usporediti B. MARIJANOVIĆ, 2005.

⁵⁴ J. MÜLLER, 1988a, 219-234; J. MÜLLER, 1991, 322-328.

⁵⁵ *Ibid.*, 220-221.

⁵⁶ Iskopavanje je u tri višemjesečne kampanje tijekom 1958-1960. proveo I. Marović iz Arheološkog muzeja u Splitu gdje se nalazi i danas čuvaju.

⁵⁷ Kao voditelj prapovijesne zbirke u Arheološkom muzeju u Splitu, tijekom 1991-1993. imao sam priliku iscrpno proučiti cjelokupnu situaciju na tome nalazištu.

crtama i samo na temelju elementarnog pregleda raspoloživog materijala, stratigrafija Škarinog samograda može ostaviti dojam relativno jednostavnog problema, budući da je pojedine grupe nalaza, zbog dosta izrazitih tipoloških i ornamentalnih svojstava, moguće vezati uz: stariji, srednji i mlađi neolitik, eneolitik i brončano doba, te povezati s onim kulturnim skupinama koje se na širem ili užem prostoru istočne jadranske obale i njezina zaleđa razvijaju unutar nekog od navedenih razdoblja prapovijesti. Međutim, odmah kad se dođe do pitanja međusobnih odnosa tih pojedinih skupina nalaza, odnosno slojeva kojima oni pripadaju - posebice onih koji u širem kulturno-povijesnom smislu u okomitoj stratigrafiji dolaze neposredno jedan iznad drugoga, stvari postaju puno kompliciranije pa se i mogući početni dojam o jednostavnosti problematike mora bitno promijeniti, budući da jednostavno tipološko razvrstavanje nalaza, samo za sebe, ne predstavlja dovoljno kvalitetnu podlogu za razumijevanje i interpretiranje onih procesa čiju bit izražavaju upravo međusobni stratigrafski odnosi pojedinih slojeva i pojedinih grupa nalaza. Naime, pri studiranju finih stratigrafskih odnosa, a posebice onih vezanih uz prijelaze jednog razdoblja u drugo ozbiljne poteškoće prčinjavaju sljedeće činjenice:

- iskopavanje je provedeno na načelima arbitrarnog iskopavanja, s katkad vrlo debelim otkopima (preko 0,30 m);⁵⁸
- dnevnik iskopavanja je dosta sumaran i bez podataka o pojedinačnim stratigrafskim formacijama i njihovim međusobnim odnosima;
- tehnička je dokumentacija prilično oskudna i ograničena isključivo na dosta grube skice profila;
- fotodokumentacija je vrlo skromna;
- način utvrđivanja i prikazivanja stratigrafskih pozicija pojedinih stratigrafskih formacija i njihovih međusobnih odnosa posve je neuobičajen, zbog čega je te podatke neophodno preračunavati prema posebnoj metodologiji;⁵⁹

⁵⁸ Usporediti dnevnik iskopavanja.

⁵⁹ Naime, kao osnova za utvrđivanje debljine kulturnog sloja uzeta je vrijednost "0" točke postavljene na granici kvadrata I, odnosno sredini linije s oznakom A-B (tloris pećine). Vrijednost, odnosno visina svih ostalih točaka (A, B, C, D ...) određivana je prema "0" točki i to kao odstupanje od idealno zamišljene ravnine koju određuje vrijednost te točke, a izražavana kroz pozitivnu ili negativnu vrijednosti svake točke u odnosu na takvu ravninu. Tako određene vrijednosti točaka I. Marović naziva "apsolutnim dubinama". U jednom od konkretnih slučajeva, to praktično znači sljedeće: prema dnevniku iskopavanja početna, odnosno površinska vrijednost točke A iznosi +33 pa iz toga proizlazi da je ova točka u odnosu na "0" točku viša za 0,33 m; ili suprotno, početna vrijednost točke B iznosi -34, što znači da je ona 0,34 m niža od "0" točke. Iz toga je lako izračunati i međusobni odnos ovih dviju točaka: točka A viša je od točke B za 0,67 m, a to istodobno određuje pad površinskog sloja u pećini u tom pravcu. Na isti način moguće je odrediti vrijednosti i svih ostalih točaka i njihov odnos, bilo prema "0" točki bilo onaj međusobni. Razumije se, istim metodom izračunava se i vrijednost pojedinih točaka očitanih u tijeku iskopavanja, npr. u I otkopnom sloju kvadrata 3 očitana

"apsolutna dubina" točke G iznosi -102 m što, razumije se, još uvijek ne pokazuje ni stvarnu debljinu otkopnog sloja ni realno dosegnutu dubinu. Naime, površinska vrijednost iste točke iznosi -75, što znači da stvarnu dubinu točke G u I otkopnom sloju predstavlja razlika ovih dviju vrijednosti pa, prema tome, realna dubina točke G u I otkopnom sloju kvadrata 3 iznosi 0,47 m. Međutim, stvari ni ovdje ne stoje sasvim jednostavno, a problemi proizlaze iz činjenice što dnevnik iskopavanja ne donosi potpun pregled ovako određenih vrijednosti svih pojedinačnih točaka, pa na prethodno opisani način nije moguće izračunati njihovu realnu vrijednost u tijeku pojedinih faza istraživanja. Naime, na ovaj način izražavane su vrijednosti točaka u kvadratima 3 i 4, dok u kvadratima 1 i 2, osim površinskih očitavanja, u tijeku iskopavanja nije zabilježena vrijednost niti jedne od njih, već je dosegnuta dubina u svakom otkopnom sloju izražena okvirnim vrijednostima; npr. kvadrat 1, otkopni sloj VI, 1,30-1,50; kvadrat 2, otkopni sloj XV, 3,30-3,50; kvadrat 1, otkopni sloj XX, 4,30-4,50 itd. Osim toga, ni u kvadratima 3 i 4 nisu izražene vrijednosti točaka H, F, I na razini zdravice, pa i to otežava pouzdano određivanje točne debljine kulturnog sloja i pojedinih stratuma.

- zbog arbitrarno vođenog iskopavanja i arheološki nalazi, grupirani u mehaničke otkopne slojeve, katkad ne pripadaju istim nego posve različitim arheološkim formacijama;
- problem miješanja nalaza iz različitih stratigrafskih cjelina predstavlja manji problem u onim slučajevima kada te nalaze dijele značajniji kronološki rasponi, pa se oni već i sami po sebi međusobno jasno i lako razdvajaju, ali kada se radi o kratkim kronološkim rasponima koje je moguće utvrditi ponajprije uočavanjem finih stratigrafskih cezura u samom sloju, a tek djelomice i kroz stanovite razlike u tipološkim svojstvima keramičkih nalaza problem je daleko složeniji, a u nekim slučajevima nesavladiv.

Kulturni sloj nije ujednačene debljine na svim dijelovima istraživane površine, što je razumljivo s obzirom na različite deformacije na prvotnom dnu pećine, a i stanje zatečeno na njezinoj površini na početku iskopavanja. Te je razlike u određenoj mjeri moguće sagledati uzimajući u obzir podatke iz dnevnika iskopavanja o broju otkopnih slojeva u svakom pojedinačnom kvadratu, preračunavanjem "dubina" osnovnih točaka prema istoj metodologiji prema kojoj se moraju preračunavati stratigrafske pozicije istih točaka (uzimajući u obzir razlike u površinskim vrijednostima istih osnovnih točaka), te uzimajući u obzir deformacije na razini zdravice koje je na temelju podataka iz dnevnika moguće identificirati u pojedinim kvadratima.⁶⁰

S obzirom na sve ove okolnosti posve je jasno da u Škarinom samogradu nije moguća točna nego samo približna rekonstrukcija stratigrafskih odnosa. Taj problem nesigurnih međusobnih odnosa pojedinih slojeva znatno je izraženiji u donjim (starijim) dijelovima kulturnog sloja, budući da je njegov gornji dio, neovisno o postojanju nekoliko razvojnih faza, u cjelini vezan za jednu jedinstvenu kulturno-etničku manifestaciju: cetinsku kulturu. Drugim riječima, radi se o kontinuiranom razvoju i postupnim procesima zbog kojih je isključena i sama mogućnost postojanja oštrijih stratigrafskih cezura. Nasuprot tome, u donjim slojevima riječ je o čitavim kronološkim odsjecima pojedinih razdoblja prapovijesti koji jedan iznad drugoga ne moraju slijediti izravno i u neprekinutu nizu.⁶¹

⁶⁰ Kao ilustraciju složenosti navest ću primjer kvadrata 2, u kojem zadnji otkopni sloj nosi oznaku XXXIV, a njime je obuhvaćena dubina 7,10-7,30 m. Međutim, zdravica koju i ovdje predstavlja kameno dno pećine dosegnuta je uz liniju C-D već u XXX otkopu (dubina 6,30-6,50), što se fino podudara s najnižim otkopom u kvadratu 1. Dno pećine u idućim otkopnim slojevima otkrivano je vrlo brzo pa je I. Marović već u dnevniku uz XXXI otkop (dubina 6,50-6,70) zapisao: "Dokopan čitav, u stvari tu je ostalo da se kopa 2-1,5 m prema E-F" (dnevnik iskopavanja za 02.10.1959.) To znači da je dno kulturnog sloja u najvećem dijelu kvadrata dosegnuto već na dubini 6,70 m, a da je samo na uskom pojasu uz liniju E-F sloj dosezao dubinu od 7,10 do 7,30 m. Prema jednoj skici iz dnevnika, na tom prostoru postoji oštrij lom terena pa je to razlog zbog kojeg postoji ovako velika razlika u dubini. Međutim, navedene dubine, kako se to na temelju ranije citirane napomene moglo i vidjeti, ne predstavljaju stvarnu debljinu kulturnog sloja. Samo u jednoj točki ona je dosezala 7,40 m odnosno 6,07 prema korekciji koju navodi i sam istraživač. Ta se korekcija temelji na površinskim vrijednostima točaka E i F koje prema dnevniku iznose: E -82, F - 1,29. Uzimajući u obzir

te vrijednosti i "apsolutnu dubinu" XXXIV otkopa, stvarna debljina kulturnog sloja u kvadratu 2 iznosi između 6,58 m kod točke E i 6,11 m kod točke F. To se, istina, ne podudara s ranije citiranom najvećom "relativnom dubinom" od 6,07 ali je i razlika sasvim zanemariva. S druge strane, u točkama C i D, računajući njihove površinske vrijednosti i dubinu otkopa u kojem je dosegnuto dno pećine, debljina kulturnog sloja iznosila bi: 6,28 m kod točke C i 5,56 m kod točke D. Prema tome, promatrano po liniji A-C-E debljina kulturnog sloja kretala se: A = 5,43; C = 5,98 (6,28); E = 6,58 m, a po liniji B-D-F ta slika izgleda ovako: B = 4,76; D = 5,46 (5,56); F = 6,11 m. Naravno, u točkama C i D, koje su zajedničke za oba kvadrata, postoje vidljiva razilaženja izraženija u točki C nego u točki D, ali kako se radi o različitim otkopima (XXIX u kvadratu 1 i XXX u kvadratu 2), držim da je to relativno tolerantno odstupanje, koje je, osim toga, moglo biti uzrokovano i drugim razlozima.

⁶¹ J. Müller je očigledno mehanički preuzeo dubine pojedinih otkopa onako kako ih bez preračunavanja donosi I. Marović u dnevniku iskopavanja ili je prenosio samo okvirne oznake dubina prema kojima su nalazi deponirani u Arheološkom muzeju u Splitu.

Kako se ovdje ne mogu iscrpno baviti analizom svih onih elementima koji do određene mjere dopuštaju rekonstrukciju općih stratigrafskih odnosa, zadržat ću se samo na konstataciji da je na temelju stilsko-tipoloških odlika keramičkih nalaza, analize uporabljivih podataka iz dnevnika iskopavanja, te preračunavanjem stratigrafskih pozicija pojedinih otkopnih slojeva na način kako je to opisano, granicu između neolitičkih i mlađih slojeva moguće vezati uz otkopne slojeve XI/XII i postaviti na dubinu od 2,80/3,00 m.⁶²

Najmlađi neolitički stratum, obilježen keramografskim svojstvima hvarske kulture, obuhvaća otkopne slojeve XIII-XVI i doseže prosječnu dubinu do 3,60/3,80 m, što znači da je njegova prosječna debljina oko 0,80 m.⁶³ Keramičke nalaze ispod navedene granice karakteriziraju stilsko-tipološka svojstva danilske kulture, pa ona istodobno označava gornju stratigrafsku granicu srednjeg neolitika. Međutim, donju granicu toga stratuma nije moguće odrediti jer podatci iz dnevnika iskopavanja u tom smislu ne pružaju nikakvo uporište, a ni pozivanje na stratigrafske odnose nalaza ne bi dalo zadovoljavajuće rezultate. Naime, u tom se stratumu, zajedno s danilskom keramikom, nalaze i ulomci *impresso* keramike. No, u ovome slučaju to nikako nije posljedica kulturnog razvoja i zadržavanja svojstava ranog na početku srednjeg neolitika, već su tome uzrok neke sasvim druge okolnosti. Samo kao ilustraciju u tom smislu ovdje ću navesti podatak da su u kvadratima 2 i 4 ulomci *impresso* keramike pronađeni u otkopnom sloju koji karakterizira keramika mlađeg neolitika. S obzirom na neodrživost takve povezanosti posve je jasno da je i njihova povezanost s danilskim nalazima sasvim slučajna. Drugim riječima, nalazi ranog neolitika izmiješani su s nalazima srednjeg neolitika. Uzimajući u obzir činjenicu da u sveukupnom materijalu iz Škarinog Samograda nema više od dvadesetak ulomaka *impresso* keramike, posve je jasno da se radilo o veoma tankom sloju samostalne *impresso* kulture koji je nekim aktivnostima nositelja danilske kulture u idućoj fazi mogao biti uništen ili barem poremećen, pa su na taj način i nalazi pomiješani. No, ne treba isključiti ni mogućnost da je do miješanja materijala došlo u tijeku samog iskopavanja.

Sve prethodno navedene činjenice i otvoreni problemi posve jasno pokazuju da je izdvajanje jednog dijela sloja koji bi bio obilježen samo monokromnom keramikom provedeno prilično proizvoljno, pa ni tako definirani stupanj u razvoju ranog neolitika ne predstavlja nikakvu čvrstu osnovu za daljnje rekonstrukcije i interpretacije. Iz istih razloga posve je beskorisna i faunistička građa, a i radiokarbonski datumi, na čiju sam problematičnost već upozorio na početku ovog poglavlja.⁶⁴

Na kraju, treba reći da Škarin samograd ipak zaslužuje znatnu pozornost već zbog svog mikropoložaja, uvjetovanog morfologijom i ambijentalnim svojstvima svog prirodnog okružja, a zbog kojeg se i sam lokalitet, iako se radi o klasičnoj pećinskoj naseobini, znatno razlikuje od svih drugih, u arheološkom smislu dobro poznatih, nalazišta istoga tipa. Igrom prirode, u kojoj je uže područje nalazišta ostalo bez oštrijih lomova terena i izrazitije uzgibanog reljefa, Škarin samograd je vezan za dno jedne duboke i dosta prostrane vrtače, nastale u kamenjaru Mirilović Zagore. Pećina je smještena u njezinu sjevernom dijelu, a uski ulaz koji vodi u prostranu dvoranu

⁶² Granica je postavljena prema odnosima u kvadratima 3 i 4, čije stratigrafske podatke držim nešto preciznijim i sigurnijim.

⁶³ Zaključci su temeljeni na zapažanjima u kvadratima 3 i 4. Za razloge postavljanja ove cezure usporediti dnevnik iskopavanja za 03.-06. i 14. 09. 1960.

⁶⁴ Na problematičnost dobivenih datuma upozorio je nešto kasnije i sam autor; J. MÜLLER, 1991. 326. O tom je problemu svoje mišljenje iznio i M. Budja; M. BUDJA, 2001, 37-38, a potom S. Forenbaher, T. Kaiser i M. Preston; S. FORENBAHER – T. KAISER – M. PRESTON, 2003, 86; 2006, 196.

nepravilnog elipsoidnog oblika nalazi se u samom podnožju okomitih stijena vrtače. U tom je kontekstu zanimljiva i sama vrtača koja je mogla poslužiti kao neka vrsta prirodnog tora u kojem je bilo moguće držati i veće stado ovaca. Šire područje u kojemu je nalazište smješteno najpogodnije je upravo za njihov uzgoj.⁶⁵

U ovoj prostornoj cjelini, a u kontekstu problematike ranog neolitika, obično se navodi još jedno nalazište – Gospodska pećina – i to ponajviše zbog radiokarbonskih datuma koji se, međutim, ne mogu sigurno povezati s nekim arheološkim kontekstom.⁶⁶ Osim toga, kako su iz pećine poznati krajnje skromni primjerci impresso keramike, unatoč iskopavanjima koja su provela dva istraživača,⁶⁷ više je nego očigledno da se tu i ne radi o nalazištu naseobinskog tipa, čak ni o neolitičkom nalazištu u pravom smislu riječi, nego jednostavno o prostoru koji je možda samo pojedincima, lovcima ili pastirima katkad poslužio kao kratkotrajno sklonište.⁶⁸

U sjevernojadranskoj prostorno-naseobinskoj cjelini u ovome je kontekstu posebno važno samo jedno nalazište: Jamina Sredi. Kao što je poznato ukupna debljina sloja doseže 5 m, a njegova podjela u kvadratima A, B, C koji imaju najpotpuniju stratigrafiju daje sljedeću opću sliku: 5,00-3,91 – gornji paleolitik; 3,90-3,31 – mezolitik; 3,30-2,86 – rani neolitik, odnosno impresso kultura, itd.⁶⁹ O odnosu mezolitičkog i ranoneolitičkog dijela sloja istraživač ne donosi iscrpne podatke, a i ostale su informacije dane prilično sumarno. Ipak, u ovome su kontekstu značajne eksplicitno iskazane činjenice; da između mezolitičkog i neolitičkog stratuma nema sterilnog sloja, da u ranoneolitičkom sloju posve prevladavaju nalazi divljih životinja, te da su ostatci udomačenih sasvim minimalni.⁷⁰ Premda taj podatak istraživač nije donio, vjerojatno je riječ o udomačenoj kozi/ovci, što bi bilo posve prirodno ne samo s obzirom na ambijentalna svojstva okruženja, nego i istovrsnu situaciju na drugim nalazištima.

Uzimajući u obzir sve navedene činjenice, kao i druge pouzdane činjenice s ostalih ranoneolitičkih i općenito neolitičkih nalazišta sa šireg istočnojadranskog područja, a koje ovdje iz posve razumljivih razloga ne mogu pojedinačno elaborirati, sliku ranog neolitika istočnog Jadrana određuju sljedeće činjenice:

⁶⁵ Kao i na primjeru Gudnje i ovdje vrijede sve rezerve prema navodima koje su iznijeli J. Chapman i J. Müller o privredi ranoneolitičkih stanovnika Škarinog samograda; J. CHAPMAN – J. MÜLLER, 1990, 129-131, Tablica 1; J. MÜLLER, 1994, 65.

⁶⁶ M. MALEZ, 1979, 45 i dalje.

⁶⁷ I. MAROVIĆ, 1979, 13 i dalje; M. MALEZ, 1979, 5-9.

⁶⁸ Za ovo nalazište često se navode i podatci bitni za faunističku sliku ranog neolitika; J. CHAPMAN – J. MÜLLER, 1990, Tablica 1. U vezi s tim treba reći da je faunističke ostatke iz Gospodske pećine analizirao A. Cvitanić rukovodeći se njihovim pozicijama u sloju onako kako ih je sortirao I. Marović. U sloju koji obuhvaća dubinu 0,60-0,85, a koji prema I. Maroviću pripada neolitiku (I. MAROVIĆ, 1979, 17-23), potvrđeni su: *Cervus europaeus*, *Cervus elaphus* L., *Ovis aries*, *Sus scrofa*, *Bos. Sp.*; A. CVITANIĆ, 1979, 55-56. Problem je, međutim, u tome što I. Marović u tom sloju uopće ne navodi nikakve nalaze impresso keramike.

S druge strane, ako bi se i ostavila mogućnost da je taj sloj djelomice formiran i tijekom ranog neolitika, a imajući u vidu njegovu ukupnu debljinu i druge nalaze koji nikako ne mogu pripadati tom vremenskom odsjeku neolitika, više je nego očigledno da Gospodska pećina nije bila korištena tijekom dužeg vremenskog raspona. Napokon, s obzirom na ukupnu debljinu mlađeg dijela sloja (0,85 m) i činjenicu da sadržava nalaze koji pripadaju neolitiku, eneolitiku, brončanom i željeznom dobu, posve je sigurno da je pećina tijekom svih tih razdoblja služila isključivo kao posve kratkotrajni zaklon.

⁶⁹ V. MIROSAVLJEVIĆ, 1959, 157.

⁷⁰ "Postoje doduše u ovome horizontu sloja očiti znakovi pojave stočarstva, ali se ono i uz sve okolnosti ne razvija. Taj je oblik još uvijek daleko od toga, da bi prevladao, nego ostaje i nadalje kao slabija, paralelna radna akcija u podmirivanju životnih potreba". *Ibid.*, 157.

Prvo. Sva danas poznata nalazišta koja se obično povezuju sa samim početkom neolitika vezana su za pećine, što bi moglo sugerirati i zaključak da bi se nalazišta tog tipa mogla smatrati i njegovom tipičnom odlikom. Međutim, isto tako je i činjenica da pećinska nalazišta nisu karakteristika isključivo ranog neolitika nego su jednako česta i tijekom njegovih mlađih vremenskih odsjeka. Štoviše, među svim danas poznatim pećinskim nalazištima sa slojem ranog neolitika nema nijednog na kojemu je taj sloj jedina arheološka formacija. U pravilu je zastupljeno više stratuma koji pripadaju različitim vremenskim odsjecima neolitika, pa i različitim prapovijesnim razdobljima, što znači da su pećinska nalazišta karakteristika neolitika u cjelini, a ne samo njegova najstarijeg vremenskog odsjeka.⁷¹ Ipak, u najvećem broju pećina nema potpune stratigrafije koja obuhvaća sve vremenske i razvojne stupnjeve neolitika, što jasno pokazuje njihovo periodičko korištenje tijekom dužih ili kraćih vremenskih raspona, a samim tim i ciklička iskorištavanja istih mikropodručja. Nema nikakve dvojbe da je to povezano s vrstom privrede i privredne strategije.

Drugo. Sva su ta nalazišta vezana za vrlo slične krševite ili brdsko-planinske ambijente koje karakterizira izrazita reljefnost i oštri lomovi terena bez obradivih površina ili su to posve neplodni krški krajevi, a na jadranskom su području posebno karakteristična za južnu prostorno-naseobinsku cjelinu, a potom i za otočni dio sjeverne cjeline. To samo po sebi znači da su ujednačenosti ambijentalnih svojstva determinirali i istovjetnost mikrolokacija, odnosno i samu vrstu nalazišta. U pogledu mikrolokacija, pećinska nalazišta ranog neolitika ne pokazuju nikakve razlike prema istovrsnim mezolitičkim nalazištima, a u nekim značajnim primjerima riječ je o istim pećinskim prostorima. Isto tako, ambijenti pećinskih nalazišta ranog neolitika ne razlikuju se ni od ambijenata mlađih neolitičkih nalazišta, niti od prapovijesnih nalazišta tog tipa općenito.

Treće. Gotovo na svim pećinskim nalazištima čiji ranoneolitički slojevi nisu najstarija arheološka formacija nego slijede poslije mezolitičkih, a neovisno o pitanju punog stratigrafskog, razvojnog i kulturnoga kontinuiteta, vrlo je karakteristična mezolitička tradicija izražena u tipologiji kremenih artefakata i tehnologiji njihove izradbe.⁷² Iznimku u tom smislu predstavlja samo Vela spila.

Četvrto. U svim pećinskim nalazištima ranog neolitika bez iznimki, faunistička slika pokazuje posvemašnju dominaciju ili znatnu prevagu divljih taksona, što pokazuje i dominaciju lovačke komponente u ukupnosti privrednih aktivnosti, a to podrazumijeva izrazitu mezolitičku tradiciju i u privredi. Međutim, na istim tim nalazištima faunistička je slika i tijekom mlađih vremenskih odsjeka neolitika vrlo slična, a katkad i posve podudarna s faunističkom slikom iz slojeva ranog neolitika, što znači da privredu zajednica koje koriste pećinske zaklone ne determinira samo njihova vremenska pozicija nego je to u znatno većoj mjeri ovisno o ambijentalnim svojstvima prostora u kojemu se pećine nalaze. Privrednu sliku jadranskog neolitika u cjelini ne karakteriziraju ni dramatične ni oštre promjene, pa u ukupnosti privrede stočarstvo i lov, u različitim međusobnim odnosima i odnosima prema zemljoradnji, tijekom čitavog neolitika zadržavaju vrlo važno mjesto.⁷³

⁷¹ Odmut, Crvena stijena, Hateljska pećina, Gudnja, Ravlića pećina, Markova špilja, Vela spila, Zelena pećina, Tradanj, Škarin samograd, Jamina Sredi.

⁷² A. BENAC, 1957, 22-23, 27; A. BENAC, 1975, 127-128; V. MIROSAVLJEVIĆ, 1959, 157; Č. MARKOVIĆ, 1985, 39; B. MARIJANOVIĆ, 2005, 30.

Peto. Nema nijednog ranoneolitičkog nalazišta pećinskog tipa na kojemu su utvrđeni ostaci cerealijske, ali ih u pećinskim nalazištima jednako nema ni u slojevima koji pripadaju mlađim vremenskim odsjecima neolitika, pa i mlađim prapovijesnim razdobljima. Kako se ta činjenica danas više ne može pravdati samo istraživačkim nedostatcima, odnosno odsutnošću odgovarajućih istraživačkih postupaka, očigledno je da taj nedostatak ima vrijednost konstante i da je posljedica privredne strategije koja je usuglašena s lokalnim ambijentalnim karakteristikama, bez obradivih površina u neplodnim krškim krajevima ili planinskim područjima.⁷⁴

Šesto. Na pećinskim nalazištima koja se povezuju sa samim početkom neolitika debljina slojeva varira, što ukazuje i na različite vremenske raspone u kojemu su formirani, odnosno različite duljine vremenskih perioda u kojima su pećine korištene.⁷⁵ No, gledano u cjelini mahom je riječ o tanjim naslagama – prosječno oko 0,40 m – što upućuje na zajednice s manjim brojem članova na jednoj, te njihovu naglašeniju mobilnost, na drugoj strani. Međutim, ta relativna kratkotrajnost zadržavanja, ili naglašenija mobilnost, izražena kroz relativnu tankoslojnost depozita, jednako je karakteristična i za mlađe stupnjeve neolitika ali i za gotovo sva naselja kasnijih vremenskih odsjeka neolitika,⁷⁶ pa se ni veća mobilnost društvenih zajednica ne može smatrati isključivom karakteristikom početnog stupnja neolitika.⁷⁷

⁷³ Za stratume III i IV (srednji i kasni neolitik) u Odmutu usporediti bilješke br. 39 i 40. Nalazi faune iz Spile u Perastu nisu analizirani prema stratigrafskim odnosima pa ih u ovome smislu nije moguće koristiti; Č. MARKOVIĆ, 1985, 26. Faunistički nalazi u stratumu II (srednji neolitik) Crvene stijene vrlo su skromni i pokazuju prisutnost jelena, srne, koze (?) i goveda (?) pa ga A. Benac karakterizira kao lovačko-stočarski stadij; A. BENAC, 1957, 22, 25. U stratumu II (srednji/kasni neolitik) Zelene pećine faunistički su nalazi vrlo rijetki pa taj stratum prema mišljenju A. Benca pokazuje privremeni karakter naselja; A. BENAC, 1957a, 65. U privrednoj strukturi Hateljske pećine I i II stočarstvo je izrazito dobro dokumentirano brojnim nalazima koze/ovce, a lov nalazima divljači; B. MARIJANOVIĆ, 2000, 67-70; Ista je situacija i u Ravlića pećini I i II gdje su je stočarstvo dokumentirano brojnim nalazima koze/ovce, a lov nalazima jelena i divlje svinje; B. MARIJANOVIĆ, 1981, 12. Na temelju podataka S. Kužira – K. Babića – Z. Kozarića može se zaključiti da je stočarsko-lovačka privreda karakteristična za sve neolitičke stratume Vele spile; S. KUŽIR – K. BABIĆ – Z. KOZARIĆ, 2005, 297. Faunistički nalazi iz Smilčića nisu analizirani. Ipak, Š. Batović konstatira: "Na prvi pogled izgleda da prevladavaju kosti ovce, koze, zatim goveda", Š. BATOVIĆ, 1966, 77-78. Na Tinju su zastupljene ovca i koza, govedo, svinja i pas, ali uz potpunu dominaciju ovce i koze; J. CHAPMAN – R. S. SHIEL – Š. BATOVIĆ, 1996, 186-187. (by C. SCHWARTZ, The animal remains), 186-187. Najsloženiji tip neolitičke privrede na širem jadranskom području i njegovu zaleđu imaju Lisičići gdje su dokumentirane obje grane produktivne privrede (zemljoradnja i stočarstvo) ali uz iznimno važan udio lovačke komponente čije se značenje iskazuje kroz raznovrstan i bogat repertoar kamenog oruđa i oružja, te u prostornoj organizaciji naselja i čitavoj društvenoj organizaciji; A. BENAC, 1958, 83-87.

⁷⁴ Obično se smatra da su stanovnici Zelene pećine kontrolirali plodnu dolinu Bune i imali uvjete za razvoj zemljoradnje. Međutim, svojim položajem u teško pristupačnim stijenama oko 200 metara iznad njezina vrela i

vodotoka, Zelena pećina izrazito gravitira prema otvorenoj visoravni pogodnoj za druge oblike privrede.

⁷⁵ Odmut: ukupna debljina stratuma IIB iznosi 0,30 m, a stratuma IIA 0,40 m; Č. MARKOVIĆ, 1985, 34. sl. 9; Spila u Perastu: ukupna debljina neolitičkog sloja (stratumi Ia-c) iznosi 0,74 m, od čega ranom neolitu pripada 0,20, srednjem 0,34, a kasnom 0,20 m; Č. MARKOVIĆ, 1985, 18; Crvena stijena: stratumu III u sondi B pripada sloj na dubini 0,70-0,90 m, a u sondi C na dubini 0,95-1,20 i 1,40-1,80 m; A. BENAC, 1957, 22; Vela spila: stratumu 6 pripadaju slojevi na prosječnoj dubini 3,60-4,28 m; B. ČEČUK – D. RADIĆ, 2005, 17, tablica 1; Gudnja: ukupna debljina ranoneolitičkog sloja iznosi 0,30-0,35 m, B. MARIJANOVIĆ, 2005, 29.

⁷⁶ U Zelenoj pećini stratumu III (rani neolitik) pripadaju sedimenti na dubini 0,40-0,95; A. BENAC, 1957a, 68. U Ravlića pećina stupanj I (rani neolitik) dokumentiran je sedimentima na dubini 3,61-3,50; B. MARIJANOVIĆ, 1981, 18. U Hateljskoj pećini stupnju I (stariji neolitik) pripadaju sedimenti na dubini 4,21-381, a stupnju II (kasni neolitik) sedimenti na dubini 3,77-3,45; B. MARIJANOVIĆ, 2000, 57. U Crvenoj stijeni stratumu II (srednji neolitik) pripadaju sedimenti na dubini 0,50-0,70 u sondi B i 0,60-1,40, 0,40-0,95 u sondi C; A. BENAC, 1957, 21-22; Stratum III (srednji neolitik) u Odmutu dokumentiran je sedimentima ukupne debljine 0,20 m; Č. MARKOVIĆ, 1985, 34. Iznimke predstavljaju samo Ravlića pećina II (kasni neolitik), Vela spila 5-4 (srednji i kasni neolitik) i Lisičići (kasni neolitik).

⁷⁷ Neka pećinska nalazišta kao što su Jejnovača i Žukovička pećina, sudeći prema njihovom iznimno skromnom prostoru i ekstremno tankom depozitu, nisu ni služila kao naselja nego samo kao mjesta kratkotrajnih ili možda povremenih obitavanja povezanih s nekom od privrednih aktivnosti koje podrazumijevaju veću mobilnost: lov i stočarstvo; MARIJANOVIĆ, 1979, 5-10; B. MARIJANOVIĆ, 2000, 70, bilješka br. 4. Posve su jednakog karaktera i nalazišta Vukove njive i Ilčinova lazina; B. MARIJANOVIĆ, 1979, 5-12.

Sedmo. Ranoneolitička nalazišta na otvorenom pripadaju posve drukčijim ambijentima i u najvećoj su mjeri koncentrirana na središnjoj prostorno-nasebinskoj cjelini, a potom na obalnom dijelu Istre. Sva su ta nalazišta vezana za vrlo slične ambijente čija je osnovna karakteristika miran reljef bez oštih lomova terena, laka protočnost i unutarnja povezanost, povoljna hidrografska mreža, a u značajnoj mjeri i postojanje obradivih površina (Ravni Kotari).

Osmo. Na svim nalazištima na otvorenom s kojih postoje egzaktni podatci te vrste, faunistička slika pokazuje posvemašnju dominaciju udomaćenih nad divljim taksonima što posve jasno definira međusobne odnose stočarske i lovačke komponente u privredi. Među udomaćenim vrstama nalazi ovikaprida višestruko premašuju nalaze bovida. Na istim je nalazištima u vrlo značajnoj mjeri zastupljena i morska fauna, posebice mekušci, čija se prisutnost ne može izjednačiti sa skupljačkom aktivnošću mezolitičkog tipa, nego je izraz posebne privredne aktivnosti povezane s intenzivnim iskorištavanjem pomorskih resursa.⁷⁸

Deveto. Na svim nalazištima na otvorenom na kojima je provedeno flotiranje ili barem prosijavanje utvrđeno je i postojanje cerealija s najmanje dvije vrste žitarica: *Triticum monococcum* i *Triticum dicoccum*.⁷⁹ Premda međusobni odnos zemljoradnje i drugih oblika privrede nije moguće procijeniti, pa tako odrediti ni njihove pojedinačne uloge u ukupnosti privrednih aktivnosti, nalazi cerealija ukazuje na bitnu razliku u privrednoj strukturi između zajednica koje koriste naselja na otvorenom i onih koje koriste pećine. Međutim, budući da ta različitost nema vremensku dimenziju, odnosno da je izražena neovisno o vremenskoj pripadnosti pojedinih nalazišta određenom stupnju neolitika, ne može se prihvatiti interpretacija koja bi na istočnom Jadranu podrazumijevala i bezuvjetan vremenski prioritet stočarstva u odnosu na zemljoradnju.⁸⁰

Deseto. Razlike u privrednoj strukturi nalazišta na otvorenom i onih u pećinama očigledno su uvjetovane ponajprije objektivnim prirodnim odlikama i ambijentalnim svojstvima prostora koje determiniraju sve vrste i tipove privrednih aktivnosti, a i način života u cjelini. Drugim riječima, privredna struktura s naglašenom ili dominantnom mezolitičkom tradicijom, odnosno prevladavanjem lovačke nad stočarskom komponentom, nije određena vremenskom pozicijom nalazišta, odnosno njihovom većom starošću, kao što ni složenije privredne strukture s razvijenijom stočarskom i zemljoradničkom komponentom nisu neizbježno vezane samo za mlađe vremenske odsjeke ranog neolitika.

Drugim riječima, pećinska nalazišta ranog neolitika s njihovom privrednom strukturom, kao i nalazišta na otvorenom s njihovom, primarno su izraz interakcije društvenih zajednica i ambijentalnih svojstava prostora u kojima su njihova naselja smještena, a koja se međusobno bitno razlikuju cjelinom svojih svojstava i prirodnih potencijalima. Prema tome, za istočni

⁷⁸ U strukturi faunističkih nalaza na naselju u Tinju odnos između divljih i domaćih vrsta daleko je u korist domaćih kojima pripada oko 97% nalaza; J. CHAPMAN – C. SCHWARTZ – J. TURNER – R. S. SHIEL 1990, 35-36. Usporediti i J. CHAPMAN – R. S. SHIEL – Š. BATOVIĆ, 1996, 186-187 (by C. SCHWARTZ, The animal remains), 186-187; V. MALEZ, 2001, 119-123. Podatci te vrste vezani za Crno vrilo izloženi su u prethodnom izlaganju.

⁷⁹ Prema Š. Batoviću "ostaci cerealija u Smilčiću su neznatni i nisu analizirani"; Š. BATOVIĆ, 1966, 77. Struktura biljnih

ostataka na Tinju dosta je raznovrsna; J. CHAPMAN – R. S. SHIEL – Š. BATOVIĆ, 1996, 187-188 (by J. HUNTLEY, The plant remains), 187-189. Na nalazištu Pokrovnik pronađeni su ostatci koji su opredijeljeni vrstama *Triticum monococcum* i *Triticum dicoccum*; Z. BRUSIĆ, 2006. (rukopis). Podatci te vrste vezani za Crno vrilo izloženi su u prethodnom izlaganju.

⁸⁰ J. Chapman i J. Müller su s pravom ukazali na neprihvatljivost ranijih teza koje je u tom smislu iznio Š. Batović; J. CHAPMAN – J. MÜLLER, 1990, 132.

Jadran karakteristično je postojanje više ambijentalnih cjelina koje ne pružaju jednake uvjete za ujednačen razvoj temeljnih grana produktivne privrede neolitičkog tipa, pa se i privredne strategije zajednica s različitih područja neizbježno moraju međusobno razlikovati. Na onim dijelovima istočnojadranskog prostora na kojima uvjeti za razvoj zemljoradnje ne postoje ili su minimalni, posve je prirodna orijentacija prema onoj grani privrede (ili onim granama) za koju postoje neusporedivo povoljniji uvjeti razvoja, pa se u tim dijelovima stočarstvo i mora iskazivati kao važniji segment privrede. Isto tako, posve je prirodno da se u istim tim područjima i nadalje zadržava važnost lova, a u tome i jedna uvjetovana mezolitička tradicija. Međutim, bilo bi prilično nespretno takvu uzročno-posljedičnu povezanost pripisati selektivnosti ranoneolitičkih zajednica,⁸¹ pa je umjesto toga znatno primjerenije govoriti o njihovoj prilagodljivosti. Premda su kvalitativne razlike u sadržaju tih dvaju pojmova posve jasne, ovdje ću ipak naglasiti da prvi pojam više podrazumijeva arbitrarnost, izdvajanje i svjestan odabir samo jednog dijela privredne cjeline, pri čemu odabir može biti utemeljen na različitim kriterijima, uključujući i one iracionalne, dok drugi uključuje proces prihvatanja onih dijelova iste te cjeline koji odgovaraju prirodnim uvjetima sredine. Nasuprot tomu, ranoneolitičke zajednice s onih područja u kojima su uvjeti za obje temeljne grane produktivne privrede neolitičkog tipa ujednačeno povoljni – npr. Ravni Kotari – nisu primorane balansirati između zahtjeva koje one postavljaju i prirodnih mogućnosti svog užeg i šireg okruženja, pa se i čitav proces odvijao u pravcu prihvatanja cjeline "privrednog paketa". Upravo te bitne razlike u ambijentalnim svojstvima različitih zemljopisnih cjelina najvažniji su razlog postojanja razlika u privrednim strategijama ranoneolitičkih zajednica s ovog područja. Zbog toga nije ni potrebna velika rasprava o vremenskoj dimenziji privrednih strategija, a pogotovo ne vremenska distinkcija nalazišta na otvorenom i onih u pećinama s obzirom na njihove pojedinačne privredne strukture.⁸² Naravno, stvari ni tu ne stoje tako jednostavno jer sve neolitičke zajednice, od ranog do kasnog neolitika, u svojim privrednim strategijama pokazuju jasnu tendenciju ka potpunom iskorištavanju svih potencijala svoga okruženja. U tom ću kontekstu navesti samo jedan, ali vrlo karakterističan primjer. Naime, ubiranje školjkaša često se smatra jednom od tipičnih skupljačkih aktivnosti mezolitičkog tipa, pa veća ili manja prisutnost školjki u ranoneolitičkim nalazištima ima implikacije i na procjenu ukupnih privrednih aktivnosti njihovih stanovnika. Međutim, promatrano u cjelini, nedvojbeno je npr. da stanovnici Crnog vrila vrlo aktivno prakticiraju obje grane produktivne privrede, ali da u njihovoj prehrani školjkaši zauzimaju visoko mjesto, i to ne samo oni morski nego i kopneni. Brojnost i raznovrsnost u kojoj su zastupljeni školjkaši jasno pokazuju da tu nije riječ tek o perifernoj i ograničenoj aktivnosti nego o pravoj privrednoj grani vezanoj uz obilno iskorištavanje morskih resursa. Naravno, Crno vrilo nije iznimka. Premda su već iskopavanja J. Korošca na Danilu posve jasno pokazala značajnu prisutnost školjkaša,⁸³ nova su iskopavanja na tom nalazištu postojeću sliku učinila još potpunijom, iz čega je posve vidljivo da je ubiranje školjkaša i u srednjem neolitiku Danila imalo značenje privredne grane.⁸⁴ S obzirom na te činjenice ovdje

⁸¹ M. BUDJA, 1996a, 68-69.

⁸² Razmatrajući privrednu osnovu, dinamiku njezina razvoja i s tim povezane naseobinske aspekte tijekom ranog neolitika na istočnojadranskom području, Š. Batović je iznio mišljenje da njegov početak karakteriziraju pećinska naselja, pretežito lovačka i skupljačka privreda uz početak razvoja stočarstva, dok njegovom razvijenijem stupnju pripadaju nalazišta na otvorenom s razvijenim stočarstvom i zemljoradnom; Š.

BATOVIĆ, 1978, 148-149; Š. BATOVIĆ, 1978, 51-54; Š. BATOVIĆ, 1979, 510-511. Usporediti i suprotno mišljenje J. Chapmana i J. Müllera; J. CHAPMAN – J. MÜLLER, 1990, 132.

⁸³ J. KOROŠEC, 1958, 126-127.

⁸⁴ D. MARGUŠ – M. MENĐUŠIĆ – A. M. T. MOORE, 2005, 56-60.

je posve nepotrebna diskusija s onim mišljenjima koja veliku prisutnost školjki objašnjavaju samo kao prilagođavanje "zemljoradničkog paketa" lokalnim ambijentalnim uvjetima.⁸⁵ S druge strane, oba nalazišta ukazuju još na jednu iznimno važnu činjenicu povezanu s procjenama veličine teritorija koji pripada zoni ekonomskog interesa svakog pojedinačnog nalazišta, odnosno zajednice kojoj pripada. Kao što je poznato, te su procjene utemeljene na modelu E. S. Higgs – C. Vita-Finzi, a koji za zajednice s mobilnom ekonomijom pretpostavlja optimalan radijus od 10 km, a za one sesilne radijus od 5 km, koje pojedinci prelaze zbog pribavljanja hrane i u potrazi za resursima.⁸⁶ Prema tom modelu svoje je projekcije za pojedina nalazišta ranog neolitika na jadranskom području donio i J. Müller.⁸⁷ Držim da ovdje nije potrebno raspravljati o tomu kojem tipu ekonomija pripadaju i Crno vrilo i Danilo, pa je posve jasno da zona njihova ekonomskog interesa izlazi daleko izvan onog radijusa koji bi bio optimalan za sesilne zajednice. Štoviše, s obzirom na njihove udaljenosti od morske obale koje izlaze izvan optimalnog radijusa čak i za pokretne ekonomije, posebice kada je riječ o Danilu, posve je očigledno da se ni jedno ni drugo nalazište ne mogu uklopiti ni u model karakterističan za mobilne ekonomije. Točnije, ni jedno ni drugo nalazište uopće ne odgovaraju nijednom od navedenih modela, što znači da ti modeli svoje utemeljenje mogu imati ili na nekim drugim područjima ili u nekim drugim vremenskim relacijama, ali kada je riječ o neolitiku na jadranskom području njihovo je mehaničko prenošenje vrlo upitno. Sve opservacije vezane uz ta dva nalazišta mogu se primijeniti i na Smilčić, Tinj, Pokrovnik i druga nalazišta koja uopće nisu pozicionirana neposredno uz morsku obalu.

Na temelju svih navedenih činjenica očigledno je da u istočnojadranskom neolitiku općenito, a ne samo na razini njegove početne faze, nije moguće govoriti o nekoj jedinstvenoj privredi i privrednim strategijama. Štoviše, posve su jasno definirana dva njezina tipa: jedan koji karakterizira mobilnije društvene zajednice s dominantnom stočarsko-lovačkom (ili lovačko-stočarskom) i drugi s dominantnom stočarsko-ratarskom (ili ratarsko-stočarskom) privredom. Ta podjela nije uvjetovana razlozima kronološke naravi, nego ambijentalnim razlikama koji na jednom mjestu pružaju povoljne mogućnosti jednoj vrsti privrednih aktivnosti, dok te iste aktivnosti na drugom mjestu ograničavaju i upućuju ih u posve drugom pravcu. Te dvije vrste privreda, odnosno privrednih strategija, postoje istodobno i međusobno se ne isključuju.

U tom kontekstu ovdje ću se poslužiti nalazištem Pokrovnik i podacima koji se u vezi s njim često citiraju. Svoje mišljenje o apsolutnim datumima dobivenih na uzorcima s tog nalazišta već sam iznio, uključujući i razloge tomu, a i ovdje ga zadržavam. Međutim, ako se dosta visoki radiokarbonski datumi već uzimaju kao oslonac za rekonstrukciju dinamike neolitizacije istočnog Jadrana,⁸⁸ onda se ne smije izgubiti iz vida ni činjenica da s tog nalazišta potječu i ostatci kultiviranih cerealija (*Triticum monococcum* i *Triticum dicoccum*) i udomačenih koza/ovaca,⁸⁹ a to bi samo moglo potvrditi netom izrečenu konstataciju. Naravno, ovo je samo jedna opservacija o metodološkim polazištima s kojih se pristupa rješavanju problematike ranog neolitika na području istočnog Jadrana, a ne i moj stav o značenju toga nalazišta s obzirom na sva još uvijek otvorena pitanja.

⁸⁵ J. MÜLLER, 1988, 103, 122-123; J. MÜLLER, 1994, 67.

⁸⁶ E. S. HIGGS – C. VITA FINZI, 1972, 31.

⁸⁷ J. MÜLLER, 1988, 102-105; J. MÜLLER, 1994, 42 i dalje.

⁸⁸ J. MÜLLER, 1988, 112; J. CHAPMAN – J. MÜLLER, 1990, 129; M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2006, 504-505.

⁸⁹ Z. BRUSIĆ, 2006. (rukopis).

Jedanaesto. Kronološka polazišta s kojih se pristupa rekonstrukciji procesa neolitizacije istočnojadranskog područja višestruko su ponavljana i vrlo su dobro poznata. No, kao što sam to već prethodno naglasio, njihova je sigurnost u više primjera krajnje problematična. S obzirom na to ovdje je moguće uzeti u obzir samo datume iz Odmuta, Vele spile, Tinja i Crnog vrila, a kao aproksimativnu orijentaciju za gornju granicu mezolitika i donju granicu srednjeg neolitika i Pupićinu pećinu. Njihova usporedba pokazuje da su razlike između najranijih datuma za pojedina nalazišta impresso keramike toliko male da se sva ta nalazišta mogu smatrati istodobnim.⁹⁰

Odmut

SI - 2217	6985 ± 100 BP, 5960-5750 (5830) CalBC
SI - 2219	6955 ± 100 BP, 5980-5730 (5810) CalBC
SI - 2222	6985 ± 100 BP, 5840-5640 (5740) CalBC
SI - 2223	6530 ± 100 BP, 5520-5370 (5480) CalBC
Z - 412	6736 ± 130 BP, 5730-5490 (5630) CalBC

Vela spila

Z - 1967	7300 ± 120 BP, 6230-6000 (5120) CalBC
Z - 1968	6990 ± 90 BP, 5980-5730 (5830) CalBC

Tinj-Podlivade

GrN - 15236	6980 ± 160 BP, 5980-5719 (5830) CalBC
GrN - 15237	6670 ± 260 BP, 5760-5340 (5560) CalBC
GrN - 15238	6280 ± 210 BP, 5470-4950 (5249) CalBC

Iznimku u tom kontekstu predstavljaju datumi dobiveni iz uzoraka na Crnom vrilu, ali su oni posljedica njegova stvarnog vremenskog položaja u razvoju impresso kulture i ranog neolitika općenito.

ZAKLJUČAK

Premda je, zbog velikog kronološkog prioriteta koji početak neolitika na području Bliskog istoka ima u odnosu na europski kontinent, već odavno posve jasno i podrijetlo inicijalnih spoznaja i početnih procesa vezanih za temeljne neolitičke inovacije, nova morfološka i molekularno-genetička istraživanja posve su suzila i prostor za daljnje rasprave o mogućem podrijetlu nekih od temeljnih osnova produktivne privrede i na europskom prostoru.⁹¹ Međutim, unatoč neupitnom značenju koje molekularno-genetička istraživanja imaju u suvremenim pristupima ovoj problematici, njihovu ulogu ipak ne treba precjenjivati i pridavati im vrijednost ekskluzivnog arbitra i univerzalnog tumača razvojnih procesa koji se odvijaju tijekom rane

⁹⁰ M. Budja je više puta upozorio na tu činjenicu; M. BUDJA, 1993, 176-177; M. BUDJA, 1995, 161; M. BUDJA, 1996, 324-325; M. BUDJA, 1996a, 65; M. BUDJA, 2001, 40. Tome su se mišljenju, izgleda, priklonili i M. Preston i S. Forenbaher unatoč uključivanju neprihvatljivih datuma

iz Gudnje, Škarinog samograda i Gospodske pećine; M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2006, 506.

⁹¹ P. ROWLEY-CONWY, 2003, D. ZOHARY – M. HOPF, 1993, M. R. RICHARDS – V. MACAULAY – H. J. BANDELT, 2002.

prapovijesti, jednostavno zbog toga što ti procesi nisu ni jednoznačni ni pravocrtni nego se na različitim razinama iskazuju i u posve različitim oblicima, uključujući i one usporedne i međusobno neovisne.⁹² U tom kontekstu, razumije se, pitanje osnovnog izvora temeljnih grana neolitičke privrede ostaje neprijeporno, a rasprava se koncentrira na pitanja modela njihova uvođenja na drugim područjima, mehanizme kojima je taj proces proveden i pravce (ili pravac) kojima je ostvaren. Sva pitanja vezana uz početak neolitika na europskom prostoru u cjelini u istom se obliku prenose i na problematiku ranog neolitika na užim prostornim razinama, a u ovome slučaju na područje istočnog Jadrana, pa je pri njihovom rješavanju prijeko potrebna i konvergentnost metodoloških polazišta. Dosad iznesena mišljenja o toj problematici na području istočnog Jadrana uglavnom slijede teze postavljene u šire koncipiranim teorijskim modelima. Premda i ti teorijski modeli imaju svoju evoluciju, zbog čega se čak i srodna mišljenja o modelima i mehanizmima uvođenja produktivnih oblika privrede i drugih s njima povezanih pojava obuhvaćenih pojmom "neolitički paket" na jadransko područje u nijansama razlikuju, ipak ih je moguće svrstati samo u dvije, posve polarizirane skupine. Prvoj skupini pripadaju ona mišljenja koja zagovaraju autohtono podrijetlo, odnosno procese koji se odvijaju unutar lokalnih zajednica,⁹³ dok drugoj pripadaju ona mišljenja koja preferiraju dominantnu ulogu migracijske komponente.⁹⁴ Svoje mišljenje o tim pitanjima, odnosno o dominantnoj ulozi autohtonog supstrta, više puta sam posve jasno iznio.

Prva skupina mišljenja, odnosno autora koji ju zastupaju, svoje argumente nalazi u sljedećem:

- mezolitičkim populacijama čija je prisutnost dokazana na relativno značajnom broju nalazišta;
- stratigrafskim podacima koji pokazuju izravan slijed mezolitičkih i ranoneolitičkih slojeva;
- izraženim mezolitičkim tradicijama u litičkoj industriji koja pripada ranoneolitičkim kontekstima;
- izraženoj srodnosti, a često i posvemašnjoj podudarnosti u karakteru privrede i privrednih strategija mezolitičkih i ranoneolitičkih zajednica;
- sličnostima, a često i podudarnostima u naseobinskim aspektima mezolitičkih i ranoneolitičkih zajednica.

Kao što se iz prethodnog izlaganja moglo posve jasno vidjeti, svi navedeni argumenti pripadaju relativno opipljivim materijalnim činjenicama, što znači da se i krajnja hipoteza kreće u okvirima objektivno mogućih rješenja.

Nasuprot tomu, druga skupina mišljenja oslanja se na sljedeće:

⁹² M. ZVELEBIL, 2001, 13-15, 17; M. LOUIS SÉFÉRIADÈS, 1993, 140-148;

⁹³ A. BENAC, 1957, 42; A. BENAC, 1957a, 79; A. BENAC, 1975, 137-138; A. BENAC, 1978, 14; Š. BATOVIĆ, 1966, 150-153; Š. BATOVIĆ, 1978, 60; Š. BATOVIĆ, 1979, 520; T. TEŽAK-GREGL, 1998, 75; M. BUDJA, 1993, 177; M. BUDJA, 1996, 323-329; M. BUDJA, 1996a, 69; M. BUDJA, 1999.

⁹⁴ J. MÜLLER, 1994, 141-142, 191; J. CHAPMAN – J. MÜLLER, 1990, 127-134; J. CHAPMAN – J. SHIEL – Š. BATOVIĆ, 1996, 259; P. BIAGI – E. STARNINI, 1999, 10; S. FORENBAHER – T. KAISER, 2005, 19-20; M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2005, 522-525, Fig. 4; M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2006, 513 i dalje, Fig. 13.7.

- pretpostavku da uvođenje produktivne privrede neizostavno podrazumijeva i kretanje njezinih nositelja, odnosno različite oblike kretanja manjih ili većih društvenih zajednica, što se najčešće poistovjećuje s njihovim doseljavanjem i na područje istočnog Jadrana;
- hipotetičke pravce i načine kretanja doseljeničkih zajednica i to najčešće pomorskim putovima;
- vremenske razlike između pojedinih nalazišta ili slojeva dobivene radiokarbonskim mjerenjima.

Osim navedenih pretpostavki, ta skupina mišljenja nema drugih argumenata, a kako i svako od pojedinačnih polazišta, uključujući i kombinacije s radiokarbonskim datumima, ima posve hipotetičan karakter, posve je jasno da ni krajnja hipoteza nije proizašla iz pouzdanih materijalnih činjenica nego iz niza pojedinačnih spekulacija. U vezi s takvim polazištima bitno je na umu imati i sljedeće:

Prvo. Posve je jasno da širenje svih oblika ideja, znanja i materijalnih dobara neizbježno uključuje i međusobne populacijske kontakte koji opet, sami po sebi, podrazumijevaju i različite oblike njihova kretanja na užim ili širim prostornim razinama, pri čemu pripadnost istim "civilizacijskim" razinama nije uvjet *sine qua non* za uspostavljanje kontakta. S druge strane, činjenica je da takva kretanja nisu nikada jednosmjerna, nego naprotiv višesmjerna, niti su ograničena isključivo na kretanje razvojno i kulturno superiornijih zajednica s njihovom neizbježnom ekspanzijom na područja onih inferiornijih. U dodire populacijskih skupina koje pripadaju različitim kulturološkim ambijentima i nejednakim "civilizacijskim" razinama, a koje nisu morale inicirati superiornije nego inferiornije zajednice, mogu spadati npr. pohodi lovačkih skupina koji nisu ograničeni samo na najuža naseobinska okruženja, potraga za litičkim sirovinama ili nekim drugim vrstama dobara i sl. Naravno, posve je jasno da kontakti koji su možda uspostavljeni na taj način nikako ne podrazumijevaju populacijska premještanja, ali široko otvaraju mogućnosti stjecanja različitih informacija i elementarnih znanja o vrijednostima i materijalnim dobrima svojstvenih kulturno razvijenijim sredinama. Isto tako, različite vrste dodira mogle su inicirati i razvojno superiornije zajednice, ali ni to nikako ne podrazumijeva i njihovu neizostavnu prostornu ekspanziju. Napokon, čak i uz posve afirmativan pristup pretpostavci o migracijama kao najvažnijem obliku širenja znanja i materijalnih dobara, posve otvorena ostaju vrlo važna pitanja kao što su: demografski potencijali na područjima s kojih se migracija pokreće; realni motivi i razlozi koji migraciju iniciraju; ekonomski potencijali koji ju podržavaju tijekom njezina trajanja; sredstva, odnosno transportni potencijali koji migraciju omogućuju; ekonomski potencijali koji omogućuju stabiliziranje migracijskih skupina na imigracijskim područjima, itd. Niti na jedno od tih pitanja još nije ponuđen zadovoljavajući odgovor, što je posve razumljivo, jer nijedno od njih i nije posve zaseban problem koji je moguće promatrati izolirano od ostalih. Štoviše, riječ je o čitavom kompleksu vrlo složenih i međusobno povezanih pitanja koja zahtijevaju cjelovita i konzistentna, a ne samo parcijalna rješenja.

Drugo. Kao oblik prenošenja znanja, ideja i dobara migracije nije moguće promatrati odvojeno od kulturnih, ekonomskih, socijalnih i povijesnih konteksta kojima pripadaju, što znači da svaka takva imigracijska zajednica mora zadržati dobar dio tipičnih kulturoloških vrijednosti sredine iz koje potječe, a koje ju u novom kulturom okruženju čine lako prepoznatljivom pojavom. Činjenica je, međutim, da na području istočnog Jadrana materijalnih dokaza koji bi to potvrdili uopće nema, jer nije otkriveno nijedno ranoneolitičko nalazište u čijoj je kulturnoj slici moguće utvrditi dominaciju tehnoloških, tipoloških, stilskih ili nekih drugih pojava svojstvenih

nekom drugom području i drukčijem kulturnom ambijentu. Svojedobni pokušaj povezivanja monokromne keramike iz Škarinog samograda s nalazištima na području Albanije (Sidari) propao je već zbog jednostavne činjenice što nije imao nikakva oslonca u stvarnoj stratigrafiji i kulturnoj slici toga nalazišta.⁹⁵ S druge strane, posve je jasno da posvemašnju odsutnost takvih pojava nije moguće opravdati samo aluzijama na skupine pustolova koji su, unatoč tome što su se svjesno odrekli tehničkih znanja svojih sredina ili s njima uopće nisu ni raspolagali, ipak krenuli u širenje neolitičkih inovacija,⁹⁶ jer osim što je proturječan sam sebi takav pristup ima više karakter bajkovitih domišljanja nego ozbiljnih znanstvenih promišljanja. Naravno, činjenica je da postoji više pojedinačnih nalaza koji zasigurno nisu izvorno vezani za područje istočnog Jadrana, kao što su nalazi opsidijana, kampinijenska sjekira iz Markove špilje,⁹⁷ "ear-plugs" ("Ohrenpflock") iz Vrbice,⁹⁸ sjekire od jadeita iz Ražanca,⁹⁹ pa i pokoji ulomak keramike, ali oni ni svojim ukupnim brojem, a ni svojim značenjem u kontekstima u kojima su otkriveni, niti ilustriraju niti dokazuju prisutnosti imigracijskih populacija, nego su posve očigledna posljedica i izraz različitih oblika kontakata do kojih je dolazilo među neolitičkim zajednicama. Nema nikakve dvojbe da je najveći broj takvih kontakata bio motiviran razlozima ekonomske naravi, a izbor i "ponuda" dobara temeljni kriterij za njihovo uspostavljanje i održavanje, pri čemu njihovi pokretači nisu morale biti kulturno superiornije zajednice. Štoviše, po naravi stvari, zbog potrebe stjecanja onih dobara koja su nadilazila njihova tehničko-tehnološka znanja i produkcijske mogućnosti, za uspostavljanje takvih kontakata više su bile zainteresirane one inferiornije.

Hipotetički pravci kretanja imigracijskih skupina, odnosno useljavanja na prostor istočnog Jadrana, uključuju pretpostavke o dva takva pravca: transjadranskom s preseljavanjem zajednica sa suprotne jadranske obale, ili uzdužnom jadranskom pravcu s doseljavanjem zajednica s juga Balkanskog poluotoka. Naravno, u nedostatku drugih ideja te mogućnosti djeluje prilično primamljivo. Međutim, čak ako i ostavimo sasvim po strani ranije spomenute probleme vezane uz potrebitu veću ili manju podudarnosti u kulturnoj slici koja bi potvrđivala doseljavanje novih stanovnika, oba pretpostavljena pravca useljavanja suočena su s čitavim nizom drugih i vrlo ozbiljnih problema na koje, također, još nitko nije ponudio nikakav konkretan odgovor, kao što su: maritimna svojstva i kapacitet plovila za prijevoz većeg broja ljudi i svih vrsta dobara prijeko potrebitih ne samo za uspješnost migracije nego i pukog preživljavanja imigranata; učestalost plovidbe na velikim distancama s obzirom na pravila navigacije i meteorološke uvjete u novom okruženju; psihološka ograničenja povezana s neizvjesnošću i nesigurnošću samog putovanja, te nepoznavanjem ishoda prethodnih pothvata; posvemašnje nepoznavanje novog ambijenta i njegovih svojstava i sl. Ipak, u tom kontekstu osnovni i najveći problem ostaje pitanje samih plovila i njihovih kapaciteta. U posvemašnjem nedostatku bilo kakvih konkretnijih podataka u tom smislu, taj problem nije moguće rješavati samo olako izrečenim tvrdnjama da su "(neki)

⁹⁵ J. MÜLLER, 1988, 219-235; J. MÜLLER, 1991, 322-328. Za kritiku usporediti M. BUDJA, 2001, 37-40. U vezi s "monokromnom keramikom" u ranom neolitiku jadranskog područja treba posebno naglasiti da je riječ o nalazima koji nikada nisu stratigrafski odvojeni od impresso keramike, nego s njom čine koherentnu cjelinu. Svi domaći autori taj pojam koriste samo za razdvajanje ukrašene od neukrašene keramike, bez ikakvih drugih implikacija, pa je svaka diskusija o tomu samo nepotrebno kompliciranje jer stvaran problem monokromne keramike na istočnom Jadranu uopće ne

postoji. Promatrana u tehnološkom pogledu, ta je keramika posve podudarna ukrašenoj keramici, a kvalitetnija je samo obradba njezine površine. Nema nikakve mogućnosti njezine usporedbe s monokromnom keramikom u smislu Miložićeve distinkcije i njegove periodizacije neolitika Tesalijske; V. MILOŽIĆ, 1959.

⁹⁶ S. FORENBAHER – T. KAISER, 2005, 18.

⁹⁷ B. ČEČUK, 1970.

⁹⁸ Z. BRUSIĆ, 1995, 7, T. IV, 1.

⁹⁹ N. PETRIĆ, 1997, 12-13.

ljudi" – što će reći brodari-prijevoznici – "*u ranom neolitiku posjedovali znanja i tehnologije*" – što će reći transportne brodove – "*koji su im omogućivali brzo prebacivanje dobara, ideja i drugih ljudi širokim prostranstvima otvorenog mora.*"¹⁰⁰ Naravno, posve je sigurno da su kontakti između zajednica na jadranskom području postojali, jednako uzdužjadranski i transjadranski. To je potvrđeno nalazima s obadvije strane Jadrana, od kojih sam neke već spomenuo. Međutim, problem nije u postojanju kontakata i nalaza koji ih ilustriraju, nego u procjeni njihove učestalosti, intenziteta i karaktera, a taj problem nije moguće rješavati samo na razini romantičarskih pretpostavki o pustolovnoj motiviranosti pojedinaca i njihovoj spremnosti na neizvjesno, nego u kontekstu relevantnih činjenica, uzimajući u obzir sva objektivna ograničenja povezana s mogućnostima provedbe tako zamišljenih plovidbi "*širokim prostranstvima otvorenog mora*". Na temelju danas poznatih činjenica, o velikoj učestalosti plovidbe Jadranom tijekom ranog neolitika nije moguće govoriti. Sasvim je sigurno da to ne mogu dokazati ona (4) četiri ulomka impresso keramike s Palagruže,¹⁰¹ čije su hridi, zajedno s pustim i bezvodnim otočićem Sušcem, katkada doista mogle imati vrijednost orijentira, pa i odmorišta, u rijetkim transjadranskim odisejama, ali još u većoj mjeri vrijednost pribježišta "brodolomaca" ili skloništa svih onih kojima je to bio jedini izbor u pukom preživljavanju i iščekivanju mirnog mora i povoljnih uvjeta za daljnju plovidbu. Isto tako, nikakvih materijalnih dokaza nema ni za pretpostavku o intenzivnom prometu uzduž istočnog Jadrana. Obalna nalazišta koja je svim prirodno očekivati na pretpostavljenoj liniji plovidbe uz obalu iznimno su rijetka, dok ona koja bi potvrdila postojanje imigracijskih skupina uopće nisu poznata. S druge strane, mogućnost da su tako doseljene skupine odmah prodirale u zaobalnu unutrašnjost izgleda krajnje nevjerojatna, jer je nezamislivo da bi se u posve nepoznatom ambijentu mogle tako lako i jednostavno snalaziti. Prema tome, pretpostavke o intenzivnom pomorskom prometu i ratarima-istraživačima koji otkrivaju i koloniziraju nova područja, a potom i brojnim kasnijim useljenicima, nema nikakvih uporišta i ne nadilaze vrijednost čistih spekulacija. Još je manje vjerojatna pretpostavka o useljenicima stočarima koji su umjesto puno prirodnijih kopnenih mogućnosti svoje koze/ovce radije prevozili pomorskim plovilima, čak i po cijenu gubitka imovine ili "brodoloma". Uostalom, na tragu onog pitanja koje je M. Louis Sfériadès postavio u vezi s motivima koji pokreću migracije, osobno bih volio znati odgovor na druga dva slična pitanja: kakav je mogao biti odnos između imigranata i domaćeg stanovništva i što se nakon toga dogodilo s autohtonim mezolitičkim zajednicama? Razumije se, u odgovoru na ta pitanja nisu prihvatljiva nikakva domišljanja nego samo argumentirana objašnjenja potkrijepljena materijalnim činjenicama.

U literaturi koja se bavi ovom problematikom postoji različiti teorijski modeli premještanja stanovništva.¹⁰² Međutim, neki od njih, kao što su npr. postupno demografsko širenje na nova područja (Demic diffusion), preseljavanje čitavih zajednica iz starih u nova područja (Folk migrations), ili selektivna kolonizacija (Leap-frog colonisation), na jadranskom području nemaju uporišta u materijalnim činjenicama o čemu sam već govorio, dok su drugi, kao što je npr.

¹⁰⁰ S. FORENBAHER – T. KAISER, 2005, 19-20.

¹⁰¹ *Ibid.*, 13-15. Vrlo je duhovita opservacija koju je u vezi s takvim idejama iznio M. Louis Sfériadès; "We would like to know, except it if was a very long, real, and by the mythical odyssey (but where are the traces), why they decided suddenly to completely change own culture en route before reaching the the Strymon/Struma beaches? These are

dreams not supported by archaeological evidence!"; M. LOUIS SÉFÉRIADÈS, 1993, 148.

¹⁰² Nedavno su M. Zvelebil i M. Lillie sistematizirali teorijske modele premještanja stanovništva koji se izneseni u literaturi s ovom problematikom; M. ZVELEBIL – M. LILLIE, 2000, 62.

model osvajanja i zaposjedanja tuđih prostora (Elite dominance), posve neprimjereni vremenu o kojemu je riječ.¹⁰³ U tom je kontekstu puno bliže realitetima onaj pristup koji međusobne kontakte neolitičkih zajednica promatra na razini njihovih interaktivnih odnosa motiviranih vrlo širokim spektrom mogućih razloga,¹⁰⁴ a koji sami po sebi pružaju posve realnu osnovu ne samo za transfer materijalnih dobara nego i za transfer svih oblika znanja i ideja. Takav je pristup posve kompatibilan i s osnovnom idejom M. Louisa Sfériadès-a o zamršenosti čitavog procesa čiji tijek nije moguće sagledavati kroz univerzalne stereotipe i paradigme, jer ga ne karakterizira opća podudarnost nego individualiziranost od jednog do drugog područja.¹⁰⁵ Taj je pristup vrlo blizak i mom osobnom razumijevanju procesa neolitizacije na istočnom Jadranu, odnosno prethodno istaknutoj ulozi autohtonog mezolitičkog supstrata koji je po mojem mišljenju osnovni demografski nositelj svih razvojnih procesa tijekom neolitika.¹⁰⁶ Naravno, to nikako ne podrazumijeva zatvorenost i posvemašnju razvojnu autonomnost lokalnih zajednica nego samo njihovo vrlo aktivno sudjelovanje u svim procesima upoznavanja, prihvaćanja i afirmiranja neolitičkih inovacija u onom opsegu koji je primjeren lokalnim i regionalnim ambijentima, a razlike koje su u stupnju i opsegu njihove afirmacije vidljive među pojedinim nalazištima, nisu ništa drugo nego izraz ambijentalnih posebnosti onih jadranskih regija kojima ta nalazišta pripadaju. Osim toga, marginaliziranje starosjedilačkog stanovništva ili njegovo posvemašnje isključivanje kao aktivnog sudionika u procesima koji se odvijaju na njegovu teritoriju nema ni teorijsko ni empirijsko utemeljenje, jer takav model odnosa domaćih i stranih populacija u povijesti uopće nije poznat.

Razumije se, pridavanjem značajnije uloge autohtonim istočnojadranskim zajednicama u upoznavanju, prihvaćanju, afirmiranju i širenju neolitičkih inovacija nije isključena ni mogućnost stanovitih populacijskih kolebanja i pregrupiranja uvjetovanih unutarjom razvojnom dinamikom pojedinih društvenih zajednica, koja su mogla posredno utjecati i na njihove opće prostorne odnose i prouzročiti izravnije populacijske kontakte, a time omogućiti izravan ili neizravan transfer kulturoloških i drugih standarda s jednog na drugo područje i iz jedne u drugu društvenu zajednicu. U tom su kontekstu mogući i bliski teritorijalni dodiri, pa čak i djelomična

¹⁰³ Za kritiku predlaganih modela utemeljenu na nedostacima demografskih, ekoloških, etnografskih i paleogenetičkih pokazatelja usporediti; M. ZVELEBIL, 2001, 4-15. Kako su svi ti nedostaci evidentni i na području istočnog Jadrana, teško bi bilo prihvatiti istodobno iznesenu autorovu ideju da je za početak neolitika na tome području "odgovorna" upravo kolonizacija ("Similar processes of contact and colonisation may have been responsible for the origine of the Neolithic in south-east Europe and part of Mediterranean: Greece, Istria and Dalmatia, Danube Gorges, southern Italy and the Iberian peninsula for example." *Ibid.*, 6).

¹⁰⁴ "Individual frontier mobility through contact and partner exchange involves mostly single individuals or small groups linked by kinship, who move between hunter-gatherer and farming communities within the framework of established kinship ties, marriage alliance, trading/exchange partnerships, or other social ties of reciprocity and obligation." M. ZVELEBIL, 1995, 114; M. ZVELEBIL – M. LILLIE, 2000, 62-63.

¹⁰⁵ "In Europe ... different expressions – cannot be reduced to this over-simplified historical progress theory

of alternation (balscurement) from hunting and gathering societies to food production ones through domestication. Generally speaking, what should be the true sense of the neolithisation concept cannot be reduced to a simple (just one) universal approach. From this point of view, we cannot speak of a unique process (pattern). Understanding the real significance of neolithisation supposes to dissociate it in term of first appearances, to accept multiple origins, independent inventions, contacts in different degrees, elaboration of exchange system, original technological developments, unknown socio-economical, social and religious structures, and changes in terms of behavior and organisation." M. LOUIS SÉFÉRIADÈS, 1993, 139.

¹⁰⁶ Nije teško zamisliti ali je vrlo teško prihvatiti mišljenje koje je u vezi s tim iznio P. Biagi; "Thus it is possible to conclude that when the neolithization of Adriatic coastline took place the Holocene hunter-gatherers totally disappeared. All the above-mentioned data seem to support the neolithic expansion hypothesis proposed by Ammerman and Cavalli-Sforza." P. BIAGI in E. Starnini 1999, 12.

teritorijalna preklapanja, ali to još uvijek ne znači ni demografsku ekspanziju (Demic diffusion), ni preseljavanje čitavih zajednica iz starih u nova područja (Folk migrations), a ni selektivnu kolonizaciju (Leap-frog colonisation). Takvim tipovima odnosa, iz kojih između ostalog proizlaze i mogućnosti preuzimanja inovacija u privredi, vrlo su bliski sadržaji drugih pojmova kao što su kulturni utjecaji, akulturacija i sl., a kao modeli njihova ostvarivanja mogu se prihvatiti uvjetna i prostorno posve ograničena infiltracija (Infiltration), te individualne veze ili veze između manjih skupina različitih zajednica (Individual frontier mobility). S druge strane, uporabom pojmova i definicija za karakteriziranje tog tipa odnosa, kao što su: "domestikati u mezolitičkom kontekstu", "keramika u mezolitičkom kontekstu" i sl., stvara se pogrešan dojam da su na istočnom Jadranu posve jasno definirane tipično mezolitička i tipično neolitička privreda i da u njihovoj distinkciji nema nikakvih poteškoća.¹⁰⁷ Činjenica je, međutim, da takvu distinkciju u mnogim slučajevima uopće nije moguće provesti, pa bi u kontekstu predloženih rješenja bilo vrlo zanimljivo čuti objašnjenje zbog čega je privreda npr. u Crvenoj stijeni II tipičnija za neolitik od privrede Crvene stijene III, ili zbog čega je privreda u Zelenoj pećini III bliža neolitiku od privrede Crvene stijene III itd. Te poteškoće nisu karakteristične samo za rani neolitik, nego u pojedinim dijelovima istočnog Jadrana vrijede za neolitik u cjelini, pa i mlađa razdoblja prapovijesti. S obzirom na to, posve je jasno da ni razvojnim procesima koji se na području istočnog Jadrana odvijaju tijekom svih vremenskih i razvojnih stupnjeva neolitika nije moguće pristupiti jednostrano niti ih je moguće objašnjavati kroz pojednostavljene interpretacije koje stvaraju posve iskrivljenu sliku razvoja, pogotovo onda kada su ponuđena rješenja utemeljena dijelom i na netočnim ili sumnjivim podacima, a kojima se samo zbog stalnog ponavljanja i nekritičkog preuzimanja pridaje vrijednost aksioma.¹⁰⁸ U tom sam smislu posve sklon prihvatiti opservacije kojima je svoju diskusiju o procesu neolitizacije u Europi ne tako davno zaključio L. Sfériadès,¹⁰⁹ pa su mi u tom kontekstu i puno bliže odmjerene interpretacije razvojnih procesa na lokalnim ili užim regionalnim razinama koje su utemeljene na minucioznim analizama i čvrstim argumentima, nego široko obuhvatni teorijski modeli koji su, s obzirom na objektivne mogućnosti koje u tom smislu postoje na području istočnog Jadrana, u ovome trenutku ipak preuzetni.

¹⁰⁷ Taj je problem naznačio i G. W. W. Barker za neolitik na području središnje Italije; "I have argued against the utility of defining one economic system as "typically Neolithic" and comparing it with a "typical" Epipaleolithic or Mesolithic economy with dynamic rather than static system, all adopted in some way to the major constraints of the environment of central Italy." G. W. W. BARKER, 1975, 159.

¹⁰⁸ Ovdje mislim na sva polazišta i interpretacije koje uključuju nekritičko preuzimanje posve netočnih podataka o stratigrafskim odnosima, privrednim pokazateljima i radiokarbonskim datumima iz Gudnje, Škarinog samograda i Pokrovnika.

¹⁰⁹ "Finally, we gradually discover that the old debate between diffusionists and autochtonist has no sense, that it is, as we said, now out of date. To really understand the neolithisation process on our Old Continent, we have to forget these archaic ideas and useless altercations, to work hard in our own field, to catch, through extensive excavations, the European Neolithic in the making in its particular environment and its fantastic Vertesszölösian and Tautavilian background, to collect the maximum amount of well analyzed data, and then -but just then - to compare all possibilities. This is the only way to make sense of what happened to us in Europe and (why not) what will be our future." M. LOUIS SÉFÉRIADÈS, 1993, 148.

LITERATURA:

- ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, V., 1973. - Stolac, Čairi, Naselje neolita i bronzanog doba, *Arheološki pregled*, 15, Beograd.
- ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, V., 1976. - Stolac, Čairi, Hercegovina – naselje neolita i ranobronzanog doba, antička nekropola, te srednjevjekovni nalazi, *Arheološki pregled*, 18, Beograd.
- BARKER, G. W. W., 1975. - *Prehistoric territories and economies in Central Italy, Paleaeoeconomy*, Cambridge.
- BASS, B., 2003. - The maritime expansion of Early Neolithic agro-pastoralism in the eastern Adriatic Sea, *Atti dela Societa per la preistoria e protostoria regione Friuli-Venezia Giulia*, XIV (2003), Trieste.
- BASLER, Đ., 1975 - Stariji litički periodi u Crvenoj Stijeni, *Crvena Stijena*, Zbornik radova, Nikšić.
- BASLER, Đ., 1983 - Paleolitske kulture u jadranskoj regiji, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N. S. 38, Sarajevo.
- BATOVIĆ, Š., 1965.a - Neolitski ostaci iz Nina i njihov položaj u okviru neolita na Mediteranu, *Diadora*, 3, Zadar.
- BATOVIĆ, Š., 1966. - *Stariji neolit u Dalmaciji*, Zadar.
- BATOVIĆ, Š., 1978. - Origines du néolithique à l'Adriatique et les rapports avec la Méditerranée occidentale, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, 14, Sarajevo.
- BATOVIĆ, Š., 1979. - Jadranska zona, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, II, Sarajevo.
- BATOVIĆ, Š., 1990. - Novija istraživanja prapovijesti u biogradskom kraju, *Biogradski zbornik*, I, Biograd.
- BENAC, A., 1957. - Crvena Stijena, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N.S. XII, Sarajevo.
- BENAC, A., 1957a - Zelena pećina, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N.S. XII, Sarajevo.
- BENAC, A., 1958. - Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, *Djela 10, Naučno društvo Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- BENAC, A., 1975. - Mlađi praistorijski slojevi u Crvenoj Stijeni, *Crvena stijena*, Zbornik radova, Nikšić.
- BENAC, A., 1978. - Les thèses fondamentales sur l'origine du néolithique dans les Balkans et les régions avoisinantes, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, 14, Sarajevo.
- BERCIU, D., 1960. - Asupra protonuliticului europeii sud-estice, *Omagiu lui C. Daicoviciu prilejul implinirii a 60 de ani*, Bucuresti.
- BIAGI, P. – STARNINI, E., 1999. - Some Aspects of the Neolitisation of the Adriatic Region, *Atti dela Società per la preistoria della regione Friuli-Venezia Giulia*, XI, 1997-1998, Trieste.
- BRUSIĆ, Z., 1995. - Naselje iz starijeg neolitika u Vrbici kod Bribira, *Diadora*, 16-17, Zadar.
- BRUSIĆ, Z., 2006. - Pokrovnik kod Šibenika, naselje iz neolitika (rukopis).
- BUDJA, M., 1993. - Neolitizacija Evrope. Slovenska perspektiva, *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji*, XXI, Ljubljana.
- BUDJA, M., 1996. - Neolitizacija Evrope – Slovenska perspektiva – Prispevek k diskusiji, *Arheološki vestnik*, 47, Ljubljana.
- BUDJA, M., 1996a - Neolitizacija na področju Caputa Adriae: med Herodotom in Cavalli-Sforzo. *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji*, 23, Ljubljana.

- BUDJA, M., 1999. - The transition to farming in Mediterranean Europe – an indigenus response, *Documenta Praehistorica*, XXVI, Ljubljana.
- BUDJA, M., 2001. - The transition to farming in Southeast Europe. Perspective from pottery, *Documenta Praehistorica*, XXVIII, Ljubljana.
- CHAPMAN, J., 1988. - Ceramic production and social differentiation: the Dalmatian Neolithic and the Western Mediterranean, *Journal of Mediterranean Archaeology*, 1/2.
- CHAPMAN, J., 1994. - The Origins of Farming in South East Europe, *Préhistoire Européé*, 6, Liege.
- CHAPMAN, J. – MÜLLER, J., 1990. - Early farmers in the Mediterranean Basin: the Dalmatian evidence, *Antiquity*, 64, Oxford.
- CHAPMAN, J. – SCHWARTZ, C. – TURNER, J. – SHIEL, R. S., 1990. - New absolute dates for prehistoric and roman Dalmatia, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 83, Split.
- CHAPMAN, J. – SCHIEL, R. – BATOVIĆ, Š., 1996. - *The Changing Face of Dalmatia, Archaeological and Ecological Studies in Mediterranean Landscape*, London.
- CVITANIĆ, A., 1979. - Osteološki nalazi iz Gospodske pećine kod izvora Cetine, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXII-LXXIII, Split.
- ČEČUK, B., 1970. - Kampinijen na istočnoj obali Jadrana, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb.
- ČEČUK, B. – RADIC, D., 2005. - *Vela spila, Višeslojno pretpovijesno nalazište – Vela Luka, otok Korčula*, Vela Luka.
- FORENBAHER, S. – KAISER, T., 2000. - Grapčeva spilja i apsolutno datiranje istočnojadranskog neolitika, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 92, Split.
- FORENBAHER, S. – KAISER, T., 2005. - Palagruža i širenje zemljoradnje na Jadranu, *Opuscula Archaeologica*, 29, Zagreb.
- FORENBAHER, S. – KAISER, T. – PRESTON, M., 2003. - Pupičina cave and the Neolithic sequence in Northeastern Adriatic, *Atti dela Società per la preistoria della regione Friuli-Venezia Giulia*, XIV, 2003, Trieste.
- HIGGS, E. S. – VITA FINZI, C., 1972. - Prehistoric economics: a teritorial approach; *Papers in economic prehistory*, Cambridge.
- KOROŠEC, J., 1958. - Neolitska naseobina u Danilu Bitinju, *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, Zagreb.
- KUŽIR, S. – BABIĆ, K. – KOZARIĆ, Z., 2005. - Životinjske kosti iz Vele spile na otoku Korčuli, (B. ČEČUK – D. RADIC, *Vela spila, Višeslojno pretpovijesno nalazište – Vela Luka, otok Korčula*), Vela Luka.
- MALEZ, M., 1975. - Kvarterna fauna Crvene Stijene, *Crvena Stijena, Zbornik radova*, Nikšić.
- MALEZ, M., 1979. - Gospodska pećina – novi lokalitet paleolitika u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXII-LXXIII, Split.
- MALEZ, V., 2001. - Fosilna avifauna Vele špilje na otoku Korčuli, (Znanstveni skup "Arheološka istraživanja na otoku Korčuli i Lastovu", Vela Luka i Korčula 18.-20. travnja 1991.), *Izdanja HAD-a*, vol. 20, Zagreb.
- MARGUŠ, D. – MENĐUŠIĆ, M. – MOORE, A. M.T., 2005. - Danilo Bitinj – školjkaši, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXVII/3, Zagreb.
- MARIJANOVIĆ, B., 1979. - Nova nalazišta impresso kulture u Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Heregovine*, N.S. XXXIII (1978), Sarajevo.
- MARIJANOVIĆ, B., 1981. - Ravlića pećina (Peć Mlini), *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Heregovine*, N.S. 35/36, Sarajevo.

- MARIJANOVIĆ, B., 2000. - *Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale*, Zadar.
- MARIJANOVIĆ, B., 2001. - Prilog daljem poznavanju starijeg neolitika u Dalmaciji, *Radovi, Razdio povijesnih znanosti*, 39 (26), Filozofski fakultet, Zadar.
- MARIJANOVIĆ, B., 2002. - Novi nalazi minijaturnih neolitičkih sjekira od jadeita u Dalmaciji, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBIH*, XXXII/29, Sarajevo – Frankfurt am Main – Berlin – Heidelberg.
- MARIJANOVIĆ, B., 2002a. - "Crno vrilo" - novo nalazište impresso kulture u Dalmaciji (Međunarodni skup "Nova arheološka istraživanja u Hrvatskoj", Pula 9.-13. listopada 2002.) *Izdanja HAD-a*, Pula (u tisku).
- MARIJANOVIĆ, B., 2003. - "Crno vrilo" – novi grob starijeg neolitika u Dalmaciji, *Opuscula Archaeologica*, 27, Zagreb.
- MARIJANOVIĆ, B., 2003a. - Geomorfološke osnove naseljavanja jadranskog područja u neolitiku, *Histria Antiqua*, 11, Pula.
- MARIJANOVIĆ, B., 2005. - *Gudnja, višeslojno prapovijesno nalazište*, Dubrovnik.
- MARKOVIĆ, Č., 1974. - The stratigraphy and chronology of the cave Odmut, *Archaeologia Iugoslavica*, XV, Beograd.
- MARKOVIĆ, Č., 1985. - *Neolit Crne Gore*, Beograd.
- MAROVIĆ, I., 1979. - Rezultati arheološkog sondiranja u Gospodskoj pećini kod vrela Cetine, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXII-LXXIII, Split.
- MILOJČIĆ, V., 1959. - Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953 – 1958. *Jarbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum*, Mainz.
- MILOJČIĆ, V., 1960. - Präkeramisches Neolithikum auf der Balkanhalbinsel, *Germania*, 38(3/4), Frankfurt a. M.
- MIROSAVLJEVIĆ, V., 1959. - "Jamina Sredi", Prilog prethistorijskoj kulturi na otoku Cresu, *Arheološki radovi i rasprave*, I, Zagreb.
- MLEKUŽ, D., 2003. - Early herders of the Eastern Adriatic, *Documenta Praehistorica*, XXX, Ljubljana.
- MLEKUŽ, D., 2005. - The ethnography of the Cyclops: Neolithic pastoralists in the eastern Adriatic, *Documenta Praehistorica*, XXXII, Ljubljana.
- MÜLLER, J., 1988. - Cultural Definition of the Early Neolithic and its interaction in the eastern Adriatic, *Berytus*, 36, 1988 (1990).
- MÜLLER, J., 1988a. - Škarin Samograd – eine frühneolithische Station mit monochromer Ware und die Impresso Keramik an der Ostadria, *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 18/3, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz.
- MÜLLER, J., 1991. - Die ostadriatische Impresso-Kultur: Zeitliche Gliederung und kulturelle Einbindung, *Germania*, Frankfurt a. M., 69/2.
- MÜLLER, J., 1994. - Das Ostadriatische Frühneolithikum, Die Impresso-Kultur und die Neolithisierung des Adriaumes, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, Band, 9, Berlin.
- PETRIĆ, N., 1997. - Prapovijesni nalazi iz Ražanca kod Zadra, *Diadora*, 18-19, Zadar.
- PRESTON, M., 2001. - Feast or famine? Epipaleolithic subsistence in the northern Adriatic basin, *Documenta Praehistorica* XXVII, Ljubljana.
- PRESTON, M. – FORENBAHER, S., 2005. - The spread of farming in the Eastern Adriatic, *Antiquity*, 79, Oxford.
- PRESTON, M. – FORENBAHER, S., 2006. - *Prehistoric herders in northern Istria*, Pula.

- RAKOVEC, I., 1958. - Pleistocenski sisavci u priprečku Crvena Stijena kod Petrovića u Crnoj Gori, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N.S. XIII, Sarajevo.
- RENFREW, C., 1988. - Cultural Definition of the Early Neolithic and its interaction in the eastern Adriatic, *Berytus*, 36, 1988 (1990).
- RICHARDS, M. R. – MACAULAY, V. – BANDELT, H. J., 2002. - *Analyzing genetic data in a model-based Framework: inferences about European prehistory, Examining the Farming/Language Dispersal Hypothesis*, Cambridge.
- ROWLEY-CONWY, P., 2003. - *Early Domestic Animal in Europe: Imported or Locally Domesticated? The Widening Harvest; The Neolithic Transition in Europe: Looking Back, Looking Forward*, Boston, Massachusetts.
- LOUIS SÉFÉRIADÈS, M., 1993. - The European Neolitisation Proces, *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji*, Ljubljana.
- SREJOVIĆ, D., 1974. - The Odmut cave – a new facies of the Mesolithic culture of the Balcan Peninsula, *Archaeologia Iugoslavica*, XV, Beograd.
- TEŽAK-GREGL, T., 1998. - Neolitik i eneolitik, *Prapovijest*, Naprijed, Zagreb.
- ZOHARY, D. – HOPF, M., 1993 - *Domestication of Plant in the Old World: The origin and spread of cultivation Plant in West Asia, Europa, and the Nile Valley*, Oxford.
- ZVELEBIL, M., 1995. - Neolithization in Eastern Europe: A View from Frontier, *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji*, Ljubljana.
- ZVELEBIL, M., 2001. - The agricultural transition and the origin of Neolithic society in Europe, *Documenta Praehistorica*, XXVIII, Ljubljana.
- ZVELEBIL, M. – LILLIE, M., 2000. - Transition to agriculture in eastern Europe, *Europe's First Farmers*, Cambridge.

CERTAIN QUESTIONS RELATING TO THE EARLY NEOLITHIC OF THE EASTERN ADRIATIC

SUMMARY

The recently completed systematic excavations of the early Neolithic site of Crno Vrilo near Zadar have supplemented to a considerable extent the previously existing gaps in knowledge of this chronological segment of the Neolithic in the eastern Adriatic, and in terms of the abundance and diversity of the finds, this site has proven to be one of the most characteristic early Neolithic agglomerations in the eastern Adriatic, with all features quite appropriate for a social community from this period of prehistory. Although in terms of the chronological and developmental ranking of sites of the early Neolithic in the eastern Adriatic it does not belong to the very beginning of this period, questions relating to this shall be addressed in this article. There are several reasons for this, but only a few basic ones will be listed here. *First*. In the recent period, such problems have again gained a predominant place among questions related to this prehistoric period in the eastern Adriatic region, and it is natural that each new investigation into the early Neolithic, whether or not it encompasses its very beginnings or somewhat later chronological and developmental segments, inherently implies inclusion in this discussion. *Second*. A quite significant number of researchers who have addressed these questions in recent years, either as primary or secondary problems in a broader spatial context, have approached these themes from varied positions, and consequently the suggested solutions are quite divergent, and sometimes even completely opposed (C. RENFREW, 1988; J. CHAPMAN, 1988; J. CHAPMAN – J. MÜLLER 1990; J. MÜLLER, 1988; J. MÜLLER, 1988a; J. MÜLLER, 1991; J. MÜLLER, 1994; J. CHAPMAN – C. SCHWARTZ – J. TURNER – R. S. SHIEL, 1990; M. BUDJA, 1993; M. BUDJA, 1996; M. BUDJA, 1999; M. BUDJA, 2001; M. PRESTON, 2001; S. FORENBAHER – T. KAISER, 2000; B. BASS, 2003; S. FORENBAHER – T. KAISER – M. PRESTON, 2003; M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2006; D. MLEKUŽ, 2003; D. MLEKUŽ, 2005, etc.).

Although they all mostly depended in their studies on the same data, usually thought to serve to a greater or lesser extent in explicating the process of the spread of the Neolithic lifestyle, it nonetheless must be emphasized that the greatest portion of such data is of quite indirect character, meaning that the data are taken from published texts, sometimes selectively and sometimes in an overemphasized fashion, and that there is an exceptionally small number of researchers who know the relevant information and finds at firsthand, not to mention those who have even had the chance to study thoroughly these sites they refer to in their studies. This fact in and of itself would not be particularly important if it were not that a significant amount of data is less than trustworthy, and hence such data cannot represent a reliable basis for inferring far-reaching conclusions. Certain data in fact come from excavations undertaken long ago in circumstances that did not provide even the much-needed minimum of security in their scientific quality, and as even the documentation from these excavations is neither exhaustive nor of adequate quality, it is entirely clear that their value is intrinsically quite hypothetical, and hence their importance as a fundamental basis in constructing a further hypothesis is highly diminished (this refers, for example, to the excavations at Škarin samograd and Gudnja). *Third*. As a strong argument in reconstructing the dynamics and nature of the process of Neolithization in the eastern Adriatic absolute dates acquired through the C¹⁴ method are regularly cited, which come from samples from several sites of the early Neolithic of this region, and as a consequence of chronological relations acquired in this manner, conclusions are presented not merely about the modalities and directions of the spread of those elements that determine this period of prehistory, but also the dynamics and character of the process of Neolithic change in the eastern Adriatic as a whole (J. CHAPMAN, 1988; J. CHAPMAN, 1994; J. MÜLLER, 1994; S. FORENBAHER – T. KAISER, 2000; PRESTON, M. – FORENBAHER, S. 2005; PRESTON, M. – FORENBAHER, S. 2006, etc.). Although no doubts need be expressed about the importance of absolute chronologies, nor should the method itself be brought into question, here it is necessary to emphasize in particular a fact that has mostly been avoided in all contributions to the present, which is particularly important because some of these dates are taken as key parameters in the reconstruction of the dynamics of the process of Neolithization and the development of the theoretic model and mechanism of the inclusion of the Adriatic area in the broader Neolithic community of southeastern Europe. In fact, some of these dates are extremely suspicious primarily because they were acquired from samples from highly undependable stratigraphic positions, as the excavations in question were not excavated stratigraphically; also because these samples were extracted in conditions that did not guarantee their essentially important purity; and finally because an extremely long span of time extended between the extraction of samples and their use for analysis, during which the samples were stored in a totally unsuitable manner (the sites of Škarin samograd, Pokrovnik, Gospodska pećina, and Gudnja). The dates from Gudnja are perhaps one of the most characteristic examples of theoretical constructions that can result from a complete ignorance of the actual situation at the site (J. CHAPMAN, 1988; M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2005; M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2006). On the other hand, such an approach gives this scientific method a completely different role than it naturally has, as chronology has the primary task of temporally framing individual developmental units, in fact determining the chronological framework in which

individual forms of material and spiritual culture originated and evolved, in which certain processes or a series of more or less related processes occurred, and so forth, but it definitely cannot be used for any independent investigation of the very course of events and their nature, the contents of individual developmental units, changes in the means of production and economic relations, changes in the material and spiritual culture, and in particular it cannot be utilized in the interpretation of the nature of these processes and any arbitration of their variabilities (S. FORENBAHER – T. KAISER, 2000; J. CHAPMAN – J. MÜLLER, 1990; J. CHAPMAN, 1994; M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2005; M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2006). *Fourth.* The researchers involved in studying the early Neolithic of the eastern Adriatic and particularly the reconstruction of the mechanism and model of Neolithization include only a very small number of those who were thoroughly involved in the study of its environmental traits as well, and particularly the variabilities and environmental features of specific regional units, and in this manner attempted to comprehend the process of the transition from the Mesolithic to the Neolithic and to suggest a model of Neolithization that would be archaeologically documented, historically based, culturally consistent and coherent, and at the same time in harmony with the environmental characteristics and natural potentials of the area, its connections with other regions in the broader vicinity, and so forth. However, there is no doubt that the structure and relief of the area, its pedological, hydrological, climatological, and botanical properties, interior and exterior transportation connections, etc., represent the complex of factors that determine all segments of actual life, starting from the form and type of settlements, their distribution and general density of inhabitation, the similarities and differences between individual settlement micro-locations, to the type of economy and economic strategies, the way of life, the social organization, the material culture in the specific sense, and so forth.

Considering the cited insufficiencies in approach and the outlined necessary directions for compatible research, it is my opinion that the investigation of the early Neolithic of the eastern Adriatic and all questions related to this cannot be solved through the singling out or emphasis of individual aspects, such as stratigraphy, chronology, economic structure, etc., but rather through the study of a complex of mutually related questions. In that sense, three fundamental complex questions will be presented here, which naturally can be further divided into an entire series of finely nuanced aspects, as follows:

1. The distribution of the sites and spatial-settlement units of the early Neolithic, their interrelations with the geographic units of the eastern Adriatic, their environmental characteristics and economic potential;
2. The population potential of the autochthonous Mesolithic substratum and its possible role in the process of Neolithization, with a comparative overview of the stratigraphic, settlement, and economic indicators at Mesolithic and early Neolithic sites;
3. The reconstruction and interpretation of the developmental processes with comparative chronological relations.

In the context of the outlined complex of questions related to the issues of the early Neolithic, in my opinion the very distribution of the sites that belong to this chronological phase is very instructive. Throughout the entire area of the eastern Adriatic, meaning along the coastline and on the islands, and in the area behind the coast, which according to geographical criteria is an integral part of it, at present around 40 definite early Neolithic sites are known, but this number is usually increased by several other sites with finds of Impresso pottery, and in this manner the figure of approximately 45 sites is reached. As this represents the present state of investigation, and not the final number that will certainly be increased by future research, a preliminary conclusion about the fairly significant inhabitation of the Adriatic region even at the beginning of this period is fully justified. Although the mapping of all sites of the early Neolithic can create the impression of a relatively even distribution along the entire Adriatic, along with a relatively even inhabitation of the entire area, and subsequently an impression that this distribution was independent from the geographical features of individual sections, a more careful analysis clearly reveals in their concentration certain patterns that indicate a complete synchrony with the geophysical and environmental characteristics of the Adriatic region. Considered in relation to such a regional division, a more careful analysis of the distribution of the early Neolithic sites shows a reality that can be defined in the following manner.

First. There is no uniformity in the distribution of settlements of the early Neolithic along the Adriatic coast. In fact, three spatial units can be clearly distinguished in which all of the sites known at present are concentrated: the first, or northern unit encompasses the southern, mostly coastal, part of Istria and the islands in the Kvarner Bay; the second, or central unit encompasses the region of the Ravni Kotari and the Promina plateau, i.e. the area gravitating to Zadar and Šibenik; and the third, or southern unit encompasses part of the central Dalmatian islands, the coastal zone south of the Neretva River with the Pelješac peninsula, and the broader Adriatic hinterland, particularly Herzegovina. These cited spatial units of the early Neolithic, and the Neolithic as a whole, are considered to be those parts of the eastern Adriatic that with their archaeological content (the concentration of sites, form and type of settlement, the type of economy and forms of economic strategies, the material culture in the narrow archaeological sense, and so forth), and interior connections and roles throughout the Adriatic region create coherent spatial-settlement units; Map 1.

The noted spatial-settlement units are not mutually connected, but instead are separated by archaeological almost entirely empty parts of the Adriatic region in which early Neolithic finds, and those from the Neolithic in general, are exceptional discoveries. Such a distribution of sites, meaning their concentration in three spatial units, is not coincidental but is directly connected to the structure, relief, and general appearance of the eastern Adriatic, the variety of its forms and the considerable differences in the landscape, the interior connections, and particularly the those between the sea and the Dinaric Mountains.

Second. In each of the specified spatial units of the early Neolithic quite varied proportions exist between the island sites and those on the coastal and inland parts of the area. In the first spatial unit, in the Istrian peninsula and on the Kvarner islands, this proportion was greatly in favor of the sites connected to the coast and coastal hinterland. Such a proportion was even more evident for the second spatial unit in the Zadar and Šibenik region. In fact, in this spatial unit, all the sites are tied to the coastal and deep hinterland areas, while no island sites exist at all. The situation is very interesting in the third spatial unit, where all the sites in the Adriatic region in the most specific sense are tied to the islands, including the Pelješac peninsula, which is characterized by an almost island environment, while the sites from the continental region are in fact located deeply in the hinterland of Herzegovina; Maps 2-4.

Third. Given that in the above spatial units in which the sites of the early Neolithic are mostly concentrated no particularly great difference exists in terms of the number of registered sites, significant differences are quite clearly visible in the proportions in which cave and open-air sites are represented. In the Istrian unit, the ratio between these two types is considerably in favor of open-air sites. The same is true of the second group in the Zadar-Šibenik region, where open-air sites are incomparably more numerous than cave sites. In contrast to this, in the third spatial unit of the early Neolithic, this proportion is totally reversed, and cave sites are much more numerous than open-air sites; Maps 2-4.

Naturally these proportions are neither coincidental nor merely a simple result of the preferences of the early Neolithic communities from individual sections of the eastern Adriatic for one of these kinds of settlements, but are rather a direct consequence of the composition and geological structure of the individual units and the morphological processes that formed their appearance and created the natural conditions in which the early Neolithic communities were not presented with an alternative choice but merely accepted the best possible solution in the given natural circumstances. In fact, in such a context, in place of the choice of the best solution, one could rather speak of naturally imposed solutions. This is confirmed by the fact that the above proportions of open-air sites and those in caves in each of the spatial units were not limited merely to the early phase, but represented a constant for the Neolithic as a whole. In a certain sense, one could analyze in a similar manner the cave settlements in the other spatial units of the early Neolithic, or rather in those sections that in the micro-environmental sense could to some extent be compared to the environment of the southern spatial unit.

Fourth. Without reference to questions of specific stratigraphic relations and a more exact developmental and cultural continuity, all the cave sites with an early Neolithic phase are characterized by a large amount of cultural strata. There are almost no caves where the stratigraphy does not consist of several Neolithic strata, sometimes very thick, as well as strata from several other prehistoric periods. This fact speaks in favor of the previously suggested probability of optimal (or imposed) solutions in those parts of the eastern Adriatic and its hinterland characterized by the existence of such Karst phenomena. On the other hand, this quite clearly points to a recurrence in the settlement of the same micro-locations, independent of their cyclical, periodical, temporary, or other nature. In contrast to this, open-air settlements extremely rarely contain multiple strata that belong to various chronological segments of the Neolithic, and sites are particularly rare at which an early Neolithic stratum is accompanied by a stratum from some later Neolithic phase. Inherently, and in contrast to the areas in which cave sites are predominant, this leads to the conclusion that in cyclical or some other type of movement throughout the regions related to open-air settlements, no serious requirement existed to return and renew life at the same micro-location, which further means that any limitations in the choice of settlement micro-locations were incomparably smaller.

In terms of the Mesolithic sites, i.e. the Mesolithic population potential, there is much less to consider because there are fewer sites. At the present level of investigation in the region of the eastern Adriatic the potential of the Mesolithic substratum has been confirmed at Crvena Stijena, Vela Spila at Vela Luka, Kopačina Cave on the island of Brač, and with individual finds from as yet uninvestigated sites in the Ravni Kotari region, Jamina Sredi, and the caves of Vorganska pećina, Pupičina pećina, Klanjčeva pećina, and Podosojna pećina. Even this minimal number of presently known sites unequivocally confirms that in the period that preceded the Neolithic the eastern Adriatic region was neither empty nor unsettled, which in and of itself raises the question of the position and role of the autochthonous substratum in all the processes that mark the beginning of the Neolithic in this part of Europe, and this implies the spread, stabilization, and full affirmation of the fundamental innovations encompassed in the concept of the "Neolithic package", with all further consequences to the development of settlement aspects, economic-social

relations, the material culture, cults and spiritual culture, etc. Solving this question is primarily tied to the possibilities of establishing the actual contact between the Mesolithic and Neolithic communities, but some possibilities can be indicated to a certain extent by indirect data. For example, the southern Adriatic Mesolithic sites exhibit a spatial arrangement similar to that characteristic for the early Neolithic sites in this same section of the Adriatic region.

In terms of the relations between the Mesolithic and Neolithic communities, or in fact the question of the participation of the autochthonous population in the process of Neolithization, I have already expressed my opinion quite clearly several times, which I will repeat once more here. The autochthonous Mesolithic population represents the fundamental demographic basis on which the Neolithic communities of this area developed, and the total population pattern in the early Neolithic was primarily a result of interior demographic development, to a great extent related to qualitative changes in the economy and in general to different circumstances of life. All interpretations that minimize or completely exclude this autochthonous substratum can be evaluated as pure speculation unsupported by any firm argument. That is one aspect. Another aspect concerns the very mechanisms involved in the process of Neolithization, i.e. the model according to which this took place. Varied opinions have been expressed about these questions and other problems related to them, although all of them are based on data from the very same sites.

One site in this context from the southern Adriatic region that has long occupied a separate position is Crvena stijena, the first site where an Early Neolithic stratum was investigated and the relation to the Mesolithic stratum was confirmed. As is well known, the early Neolithic layer (stratum III) follows directly above the Mesolithic stratum IVa-b. That sequence is important above all for stratigraphic reasons, as between the Mesolithic and early Neolithic strata there is absolutely nothing that could indicate the possibility of an interruption in settlement and a temporal hiatus. On the other hand, this sequence is also important because of the developmental and cultural continuity most evident at this site in the strong Mesolithic tradition in the working of the Neolithic flint tools. Other than finds of pottery, no other differences exist in the cultural remains of the Mesolithic and Neolithic strata (A. BENAC, 1957; A. BENAC, 1975), and in this general continuity one of the essential links between strata IV and III is the identical way of life based on a hunting economy, documented by the presence of various species (A. BENAC, 1957).

In the recent period, the problem of the relation of these strata has again become topical because of data about the presence of feral (Balkan) goats (*Capra hircus* L.), which is taken as one of the crucial arguments in various interpretations and for the very process of Neolithization in the eastern Adriatic (J. CHAPMAN – J. MÜLLER, 1990; M. BUDJA, 1996). As this data can be cited in various manners, and this citation has implications for the character of the interpretation, particularly of the citation is limited merely to data from the Mesolithic stratum, it should be emphasized in particular that the finding on this by M. Malez was quite summary, and did not refer exclusively to stratum IV but rather to all the Holocene strata, which at this site also encompass strata III-I, representing a chronological span from the early Neolithic to the Bronze Age, and did not include claims about the domestication of the goat, but rather suggested the possibility of its distribution in this area as early as the early Holocene, and only consequently the possibility of its domestication (M. MALEZ, 1975).

Another site that is regularly taken into consideration in the context of this theme – the cave of Odmuť – does not in fact belong to the Adriatic region, but rather is located deep within the continental interior. The basic stratigraphic sequence at Odmuť corresponds to the stratigraphy of Crvena stijena. The earliest stratum of this site (stratum Ia-b) belongs to the Mesolithic, followed by the early Neolithic stratum IIa-b (Č. MARKOVIĆ, 1974; Č. MARKOVIĆ, 1985). However, stratum II is not culturally uniform, as the pottery finds from its earlier segment (IIa) are related to the Starčevo circle, while those from the later segment (stratum IIb) have all the characteristics of Impressed pottery (Č. MARKOVIĆ, 1985). Although the question is not raised in the excavation report, this fact nonetheless leaves open the problem of continuity in the use of the cave during the early Neolithic, and this significantly impedes discussion of the relation between the Mesolithic substratum and the early Neolithic communities of the southern Adriatic. Considering that this problem cannot be solved on the basis of the available data, two other facts can be taken into account whose value is not inconsiderable. One is related to the flint artifacts that allow for a continuity between strata I and II, given that the flint from the Neolithic stratum is characterized by an evident Mesolithic tradition in form and techniques of working (Č. MARKOVIĆ, 1985), and the other is connected to economic aspects of the Mesolithic and Neolithic communities, given that the taxonomic groups from the Mesolithic and Neolithic strata exhibit a high degree of concurrence (D. SREJOVIĆ, 1974; Č. MARKOVIĆ, 1985). In that context it is very important that in stratum II, despite the presence of domestic species, the proportion of wild animals had not declined dramatically, and their structure was only minimally modified. In consequence there is no doubt that there had been an economic continuity that in the early Neolithic of this site can be perceived in the further predominance of the traditional Mesolithic type of economy with a hunting component as the basic economic branch and a stock-raising component as a quite secondary branch. Considered just by themselves, such relations between economic branches in stratum II could be interpreted in various ways, and the most attractive would probably be the idea that their complete concurrence in fact

represented the transition from the Mesolithic to the very beginning of the Neolithic. However, in comparison to the relations established for strata III (middle Neolithic) and IV (late Neolithic), with almost identical values, the relations in stratum II acquire a somewhat different aspect. As the proportion of domesticated animals increased significantly only at the end of the Neolithic, but even then the percentage was less than half of that of wild animals, it is apparent that the economic relations at Odmuť II were neither temporary nor were the merely coincidental results of just initiated first steps in the transition to a productive economy, rather this can be noted as a specific type of economy characteristic for this site throughout the entire Neolithic. Such a type of Neolithic economy and Neolithic culture in general can be determined exclusively according to the objective natural traits and environmental characteristics of the spatial region, as determining the form and type of economic activity and the way of life in general.

The third relevant site for this topic is Vela Spila on the island of Korčula, with successive superimposed layers from the Mesolithic and early Neolithic, as well as strata from the Eneolithic and Bronze Ages (B. ČEČUK – D. RADIĆ, 2005). The most interesting relationship is that of the Mesolithic (the strata of phase 7) and Neolithic layers (the strata of phase 6). The researchers insist on a continuity of settlement in the cave, but in terms of cultural continuity are adamant about significant differences in the flint artifacts, which do not support the possibility of uninterrupted development (B. ČEČUK – D. RADIĆ, 2005). On the basis of the stratigraphic indicators and certain characteristic phenomena in the faunal record, it is possible to hypothesize several short-term interruptions in the utilization of the cave, with one such gap just at the crucial period of the transition from the Mesolithic to the Neolithic. Considering this likelihood, the evident cultural discontinuity between the Mesolithic and the early Neolithic displayed through the differences in the flint artifacts, and the lack of the Mesolithic tradition as an essential element uniting these periods and the corresponding layers becomes inherently understandable. This is no longer the expression of a real developmental discontinuity, but merely the result of an intermediary developmental phase formed in some other place at a time when the cave of Vela Spila was not in use.

In terms of the faunal record, or rather the record of economic activities as an important comparative element for the late Mesolithic and early Neolithic communities of Vela Spila on the one hand, and these essential determinants of the content and character of the Neolithization of this area on the other hand, it is necessary to emphasize the great degree of concurrence with the faunal record in the corresponding strata of Odmuť and Crvena stijena, particularly in reference to the Mesolithic strata, as the structure of the hunted animals indicates the predominance of types characteristic for a forested-mountainous biotope. The presented data about the structure of the fauna during the early Neolithic do not indicate dramatic changes in the economic structure, in which the hunting component, followed by fishing and gathering sea food, remain very important economic activities (S. KUŽIR – K. BABIĆ – Z. KOZARIĆ, 2005, 295, 297).

The fourth site that is very often cited in this context is the cave of Gudnja on the Pelješac peninsula near Ston. Despite the frequent citation, however, the fact is that its exact archaeological content and stratigraphic relations were not known to the archaeological public up to the recent monographic publication. In fact, highly varied and basically completely inaccurate data were instead presented. Concentrating merely on the early Neolithic stratum, which at this site was the oldest archaeological formation, I must emphasize in particular that this layer was excavated in a truly small area, that it was very thin (a maximum thickness of 0.30 – 0.35 m), and as a whole it contained very few finds, all of these facts indicating a community of few members and only a brief stay in the cave. The archaeological finds that could be taken into consideration in analysis of the cultural aspects of the early Neolithic at Gudnja indicate an archaism that can be seen in the simplicity of the ceramic traits of the scarce pottery finds on the one hand and the Mesolithic tradition of the scarce flint artifacts on the other. In terms of this, and despite the carefulness required by the scarcity of the finds, it can be noted that the early Neolithic at Gudnja is quite close to the early Neolithic of Crvena stijena. Perhaps in the chronological sense no compete concurrence exists with stratum III of Crvena stijena, but in terms of the cultural content and its most important determinants no major and substantial differences can be said to exist. Although I will return to the question of chronology somewhat later, I must immediately emphasize here that the radiocarbon dates, regularly cited in the literature as one of the essential temporal guidelines for the dynamics of the Neolithization process, come from totally insecure contexts and have absolutely no worth whatsoever in the manner in which they are being used (B. MARIJANOVIĆ, 2005).

It is impossible to speak exactly about the economic activities of the users of Gudnja cave as the faunal finds are scarce and are also stratigraphically, i.e. culturally, unreliable, and hence have no weight whatsoever in the reconstruction of the economic system of the Neolithic in the Adriatic region (J. CHAPMAN – J. MÜLLER, 1990, 129-131, Tab. 1; J. MÜLLER, 1994).

In the central Adriatic region, or the central spatial-settlement unit of the early Neolithic, only one site exists that is regularly cited when discussing this subject – Škarin samograd – primarily because of hypotheses about the character of the early Neolithic stratum and its division into two phases (J. MÜLLER, 1988a; J. MÜLLER, 1991). As

this is a site that was excavated almost half a century ago and which has never been published, here I will noted several basic facts in opposition to the significance that is attributed to it:

- The excavation was performed according to the principles of arbitrary excavation, with sometimes very thick excavation layers (over 0.30 m);
- The excavation records are quite summary and lack data about individual stratigraphic formations and their mutual relations;
- The technical documentation is fairly scarce and is limited exclusively to quite rough sketches of the profiles;
- The photographic records are quite poor;
- The manner of establishing and presenting the stratigraphic positions of individual stratigraphic formations and their mutual relations is completely unusual, because of which these data must be recalculated according to a specific methodology;
- The excavation performed according to arbitrary levels means that the archaeological finds, grouped in mechanically dug layers, occasionally do not belong to the same archaeological formations, but rather totally different ones;
- The problem of the mixing of finds from different stratigraphic units represents a lesser problem in those cases when the finds come from a significant chronological span and they can clearly and easily be distinguished from one another, but when it is a question of brief chronological spans that can be established primarily though noting fine stratigraphic caesurae in the layer itself, and only partly through certain differences in the typological traits of the pottery finds, then the problem is considerably more complicated, and in some cases insurmountable.

Given these circumstances, it is quite clear that at Škarin samograd it is not possible to make an exact reconstruction of the stratigraphic relations, but merely an approximate one, and hence distinguishing one part of a stratum that would be characterized merely by monochromic pottery can only be performed somewhat arbitrarily, because of which such defined phases in the development of the Early Neolithic do not represent any firm foundation for further reconstruction and interpretation. For the same reasons, the faunal material is also totally useless, not to mention the radiocarbon dates, whose dubious nature I have already pointed out.

All in all, it should be noted that Škarin samograd nonetheless deserves considerable attention because of its micro-position, determined by the morphology and environmental features of its natural surroundings, because of which the site itself, although it is a classic cave settlement, differs considerably from all the other such sites, as the cave is located in the sheer walls of a small Karst hollow that could have served as a kind of natural pen where it would have been possible to hold a large flock of sheep. The broader area where the site is located would be most suitable for raising sheep in particular.

One more site – Gospodska pećina – is usually cited for this spatial unit in the context of the early Neolithic, primarily because of the radiocarbon dates, but in fact they cannot be securely related to any archaeological context (M. MALEZ, 1979). Additionally, since only extremely scarce examples of Impressed pottery are known from the cave, despite excavations undertaken by two researchers (I. MAROVIĆ, 1979; M. MALEZ, 1979), it is quite apparent that this was neither a settlement site nor even a Neolithic site in the true meaning of the term, but rather simply a place that was perhaps used by individuals, hunters, or shepherds as a temporary shelter.

In the northern Adriatic spatial-settlement unit only one site is especially important in this context – Jamina Sredi – with strata of the upper Paleolithic, Mesolithic and early Neolithic (MIROSAVLJEVIĆ, 1959). The data about the Mesolithic and early Neolithic relations are not exhaustive, and in this context the following explicitly stated facts are relevant: that there was no sterile layer between the Mesolithic and Neolithic strata, that in the early Neolithic stratum finds of wild animals were absolutely predominant, and that remains of domesticated animals were quite minimal.

Taking into consideration all of the above facts, as well as other reliable facts from other early Neolithic sites (and in general Neolithic sites) from the broader eastern Adriatic region, the actual situation of the early Neolithic of the eastern Adriatic is determined by the following facts:

First. All of the presently known sites that are usually connected to the very beginning of the Neolithic are related to caves, which might suggest the conclusion that sites of this type could be considered a typical feature. However, it is also true that cave sites are not exclusively a characteristic of the early Neolithic, rather they are equally common during the later chronological segments of the Neolithic. In fact, among all the caves sites known to date with an early Neolithic stratum in not a single one is this stratum the only archaeological formation. As a rule, several strata are represented that belong to various chronological segments of the Neolithic, as well as to various prehistoric periods, which means that the cave sites are characteristic of the Neolithic as a whole, and not merely

its latest chronological segment. Nonetheless, most of the caves lack a complete stratigraphy encompassing all the chronological and developmental phases of the Neolithic, which clearly indicates their periodical utilization during lengthy or brief spans of time, and hence the cyclical exploitation of the same micro-regions. There is no doubt that this was related to the type of economy and economic strategies.

Second. All of these sites are related to very similar rocky or hilly-mountainous environments characterized by exceptional ruggedness and sharp drops of the landscape without cultivable surfaces, or to totally sterile Karst areas, in the Adriatic region particularly characteristic for the southern spatial-settlement unit, as well as for the island part of the northern unit. This means that the uniformity of the environmental traits also determined the selection of identical micro-locations, i.e. the very type of site. In terms of micro-location, the cave sites of the early Neolithic do not exhibit any differences whatsoever from the same kind of Mesolithic sites, and in certain significant examples, this refers to the very same cave areas. Similarly, the environments of the cave sites of the early Neolithic do not differ from the environments of the later Neolithic sites, nor from those of the prehistoric sites of this type in general.

Third. At almost all the cave sites where the early Neolithic layers were not the earliest archaeological formation, but instead followed Mesolithic layers, and independent from the question of the full stratigraphic, developmental, and cultural continuity, a very characteristic element was the Mesolithic tradition, as expressed in the typology of flint artifacts and the technology of their workmanship. The only exception to this was Vela Spila.

Fourth. In all of the cave sites of the early Neolithic, without exception the faunal record shows a complete predominance or significant preponderance of wild species, which indicates the predominance of hunting components in the totality of economic activities, which implies a strong Mesolithic tradition in the economic elements. However, at all of these sites the faunal record was very similar even during later chronological phases, and sometimes was even completely identical to the faunal record from the early Neolithic strata, which means that the economy of the community utilizing a cave shelter was not determined merely by their chronological position but was also dependent to a great extent on the environmental features of the area in which the cave was located. The economic situation of the Adriatic Neolithic as a whole is not characterized either by dramatic or sudden changes, and stock-breeding and hunting, both in varied mutual proportions as well as in proportion to agriculture, retained an extremely important place in the economy throughout the entire Neolithic.

Fifth. There is not a single early Neolithic cave site where the remains of cereals have been established, but they are also nonexistent at cave sites in layers corresponding to later chronological phases of the Neolithic, as well as to later prehistoric periods. As this fact can no longer be justified today as a mere result of poor excavation techniques, or a lack of certain procedures in recovering material, it is apparent that this absence in fact represents a constant and that it was the result of economic strategies that corresponded to the local environmental characteristics, i.e. the absence of cultivable land in the infertile Karst areas or mountainous regions.

Sixth. The cave sites related to the very beginning of the Neolithic exhibit varying thicknesses of the relevant strata, which points to the varied chronological periods in which they were formed, or the varied lengths of time in which the caves were used. Viewed as a whole these were mostly thin deposits – with an average thickness of ca. 0.40 m – which indicates a community with a smaller number of members on the one hand, and an emphasized mobility on the other. However, this relatively short duration of inhabitation, or pronounced mobility, as expressed by a relatively thin deposit, is equally characteristic for the late phases of the Neolithic but also for almost all settlements of the later chronological segments of the early Neolithic, hence even an increased mobility of the social community cannot be considered an exclusive characteristic of the first phase of the Neolithic.

Seventh. The early Neolithic open-air sites belong to an entirely different environment and are concentrated primarily in the central spatial-settlement unit, as well as somewhat in the coastal section of Istria. All of these sites are related to very similar environments where the main characteristic is a peaceful landscape without sudden ruptures of the terrain, with accessibility and interior connections, a favorable hydrographic network, and to a great extent the existence of cultivable areas (as exemplified by the Ravni Kotari region in the hinterland of Zadar).

Eighth. At all open-air sites for which exact data of this type exist, the faunal records indicate a total predominance of domestic species over wild animals, which quite clearly defines the interrelationships between the stock-breeding and hunting components in the economy. Among the domesticated species, the finds of goat and sheep greatly outnumber the bovine (cattle) finds. At the same sites maritime fauna is represented to a great extent, especially mollusks, whose presence cannot be equated with the gathering activities of the Mesolithic type but is instead the result of special economic activities related to the intensive exploitation of maritime resources.

Ninth. At all open-air sites where flotation or at least sieving was carried out, the presence was established of cereals from at least two kinds of grains: *Triticum monococcum* and *Triticum dicoccum*. Although the mutual relations between agriculture and other economic forms cannot be evaluated, and their individual roles cannot be determined in the totality of economic activities, the finds of grains indicates an important difference in the economic structure

between the communities utilizing open-air settlements and those utilizing caves. However, since this difference has no chronological dimension, meaning that it is expressed independently of the chronological assignment of individual sites to a certain phase of the Neolithic, no interpretation can be accepted that would imply an unconditional chronological priority of stock-breeding in comparison to agriculture in the eastern Adriatic.

Tenth. Differences in the economic structure of the open-air sites and the sites in caves were evidently caused primarily by objective natural features and environmental characteristics of the area that determine all forms and types of economic activity, as well as the lifestyle in general. In other words, the economic structure with an emphasized or dominant Mesolithic tradition, meaning the predominance of the hunting over the stock-raising component, is not determined by the chronological position of the sites, or their greater age, just as the more complex economic structures with developed stock-breeding and agricultural components are not necessarily related exclusively to the later chronological phases of the early Neolithic.

Eleventh. The chronological starting points for the reconstruction of the process of Neolithization in the eastern Adriatic region have been published several times and are very well known. Their reliability, however, is extremely dubious in several cases. Hence only the dates from Odmuť, Vela Spila, Tinj, and Crno Vrilo can be taken into consideration here, along with the dates from Pupićina pećina as an approximate orientation for the upper limit of the Mesolithic and the lower limit of the middle Neolithic. Comparisons indicate that the differences between the earliest dates for individual sites with finds of Impresso pottery are so minimal that all these sites can be considered synchronous.

Odmuť

SI - 2217	6985 ± 100 BP, 5960-5750 (5830) CalBC
SI - 2219	6955 ± 100 BP, 5980-5730 (5810) CalBC
SI - 2222	6985 ± 100 BP, 5840-5640 (5740) CalBC
SI - 2223	6530 ± 100 BP, 5520-5370 (5480) CalBC
Z - 412	6736 ± 130 BP, 5730-5490 (5630) CalBC

Vela Spila

Z - 1967	7300 ± 120 BP, 6230-6000 (5120) CalBC
Z - 1968	6990 ± 90 BP, 5980-5730 (5830) CalBC

Tinj-Podlivade

GrN - 15236	6980 ± 160 BP, 5980-5719 (5830) CalBC
GrN - 15237	6670 ± 260 BP, 5760-5340 (5560) CalBC
GrN - 15238	6280 ± 210 BP, 5470-4950 (5249) CalBC

The dates acquired from the Crno Vrilo samples represent an exception in this context, but they are a result of its actual chronological position in the development of the Impresso Culture and the early Neolithic in general.

Questions related to the beginning of the Neolithic in the eastern Adriatic region have been resolved in various ways in the literature, but despite the differences, the published opinions can all be classified into two quite polarized groups. The first group consists of those supporting an autochthonous origin, in the form of processes taking place within the local communities (A. BENAC, 1957; A. BENAC, 1957a; A. BENAC, 1975; A. BENAC, 1978; Š. BATOVIĆ, 1966; Š. BATOVIĆ, 1978; Š. BATOVIĆ, 1979; T. TEŽAK-GREGL, 1998; M. BUDJA, 1996; M. BUDJA, 1996a; M. BUDJA, 1999), while the second group prefers a dominant role assigned to migratory components (J. MÜLLER, 1994; J. CHAPMAN – J. MÜLLER, 1990; J. CHAPMAN – J. SHIEL – Š. BATOVIĆ, 1996; P. BIAGI – E. STARNINI, 1999; S. FORENBAHER – T. KAISER, 2005; M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2005; M. PRESTON – S. FORENBAHER, 2006). I have clearly stated my opinions on this subject several times in favor of the dominant role of the autochthonous substratum.

The first group, or rather the scholars that speak for this opinion, base their arguments on the following:

- The Mesolithic populations whose presence has been proven at a relatively significant number of sites;
- The stratigraphic data that show a direct sequence of Mesolithic and early Neolithic strata;
- Emphasized Mesolithic traditions in the lithic industry belonging to early Neolithic contexts;
- A distinct similarity, and often complete correspondence in the character of the economy and economic strategies of the Mesolithic and early Neolithic communities;
- Similarities and often identical elements in the settlement features of the Mesolithic and early Neolithic communities.

As can clearly be seen from the above discussion, all of these arguments correspond to relatively tangible material facts, meaning that the final hypothesis belongs in the framework of objectively possible solutions.

In contrast to this, the opinion of the second group is based on the following:

- The assumption that the introduction of a productive economy without fail entails the movement of its bearers, or various forms of migration by small or large social units, which is most often identified with their settling in the eastern Adriatic region;
- Hypothetical routes and manner of movement by immigrant communities, most often by sea;
- Chronological differences between individual sites or strata acquired through radiocarbon dating.

Other than these hypotheses, this second group of opinions has no other arguments, and as each of the individual starting positions, including their combination with radiocarbon dates, has a totally hypothetical character, it is quite clear that the final hypothesis did not result from reliable material facts but from an entire series of individual speculations.

Proceeding from the facts available at present, it is entirely clear that the beginning of the Neolithic in the eastern Adriatic region cannot be analyzed through simplified approaches of any kind, and particularly not through distinctly speculative models of various forms of major population expansions and movements. The archaeological realities of this region are considerably closer to various forms of interactive relations of population groups corresponding to different cultural environments.

KEY WORDS: *early Neolithic, Neolithization, stratigraphy, chronology, eastern Adriatic, Dalmatia, Herzegovina*